

## ГОЛОКОСТУ



## УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

**27 СІЧНЯ – МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ  
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ**

*27 січня 2019 року, у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту в Німецькому культурному центрі Goethe-Institut в Україні відбувся XII круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» – важлива щорічна нагода для обговорення гострих і надзвичайно актуальних для українського суспільства проблем толерантності, протидії антисемітизму та ромофобії, налагодження міжнародного співробітництва в галузі збереження пам'яті про Голокост. Пропонуємо шановним читачам відгуки учасників і тексти декількох доповідей круглого столу.*

27 січня 2019 р. удванадцять відбувся щорічний круглий стіл, присвячений пам'яті жертв Голокосту. Вже кілька років поспіль Український центр вивчення історії Голокосту проводить його у партнерстві із Goethe-Institut в Україні та за підтримки Посольства Держави Ізраїль в Україні. Щороку круглий стіл УЦВІГ – це місце для обговорення освітніх і комеморацийних практик та найактуальніших досліджень у сфері історії Голокосту та пам'яті про Другу світову війну. Цього року я вперше по-справжньому звернула увагу на формулювання «до дня пам'яті жертв Голокосту». Адже насправді формат заходу до дня пам'яті не є очевидним або раз і назавжди визначеним, кожна інституція чи організація сама обирає, яким чином вшанувати ту чи ту історичну подію. На мою думку, саме представлення проблематики історії Голокосту одночасно на кількох рівнях робить цей захід однією з ключових подій нашого професійного року.

Адже що таке вшанування пам'яті? Безумовно, це професійне, точне та виважене дослідження подій Голокосту, зокрема коректний підрахунок кількості жертв серед різних груп населення та вивчення його регіональної специфіки. Це також освітні практики, які надають можливості для продуктивного вивчення та обговорення історії Голокосту. І також це меморіальні практики, які дають змогу створити безпечний простір для емоційного контакту із минулим і опрацювання теми. УЦВІГ як інституція має змогу щороку поєднувати всі три аспекти у своїй діяльності й відповідно висвітлює їх у програмі круглого столу.

Хочу згадати дві тези, які, на мою думку, були одними з найважливіших на цьогорічному круглому столі. Одну висловив директор УЦВІГ Анатолій Подольський у своїй вітальній промові на початку. Він говорив про зв'язок історії Голокосту із сучасною історією України, про те, яким чином можливо його розглядати. Наприклад, люди, яких потім було названо Праведниками миру, – це ті, що в певний момент зробили вибір і вийшли за межі правового поля своєї держави, адже закони Третього райху напругу забороняли переховувати євреїв. Сучасна історія України також знає такі випадки, коли її громадяни опинялися поза законом, однак продовжували

чинити відповідно до своїх громадянських цінностей. У лютому ми відзначаємо п'яті роковини закінчення Майдану.

Другу тезу озвучив Віталій Нахманович, коли презентував концепцію майбутнього Українського музею як частину меморіального простору Бабиного Яру. Він говорив про ідею, на якій ґрунтується концепція музею і на яку спиратиметься вся майбутня меморіалізація історії Бабиного Яру. Кожна людина несе відповідальність за свої вчинки і робить це на основі так чи інакше засвоєних нею загальноосвітніх цінностей. Це один із головних висновків, який важливо взяти з історії Голокосту. Адже те, яким чином у суспільстві репрезентують минуле, має найбільший вплив на його майбутнє.

*Світлана Осіпчук, історик,  
координаторка проекту, м. Київ*

\*\*\*

### НІКОЛИ ЗНОВУ...

Нещодавно мені випала нагода взяти участь у XII щорічному круглому столі «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», який пройшов 27 січня 2019 р. у Києві й був приурочений до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Відкриття круглого столу відбулося за участі багатьох партнерів і дипломатичних представництв. Слово мали директор УЦВІГ А. Подольський, директор Goethe-Institut Беате Кьолер, а також представники Посольства Держави Ізраїль, Міністерства закордонних справ України.

Особливу увагу на цьогорічному круглому столі було приділено меморіалізації Бабиного Яру. Наголошено на двох гранях пам'яті: 1) вшанування жертв та збереження пам'яті про них; 2) уроки історії Голокосту, пам'ять про події, пов'язані з Голокостом. Лише тоді, коли люди знатимуть про знущання, переслідування, – можна буде усвідомити всю Катастрофу.

Перша сесія «Студії з історії Голокосту та інших геноцидів в Україні: проблема інтеграції в загальнонаціональний історичний контекст» (модератор – С. Осіпчук) була присвячена

науковим аспектам дослідження історії Голокосту в Україні. Доповідачами були А. Подольський, М. Тяглий, Л. Соловка.

Доповідь А. Подольського стосувалася інтеграції теми Голокосту в наратив історії Другої світової війни в Україні, йшлося зокрема про історіографічні виклики. Доповідач виокремив такі проблеми:

- розгляд разом, а не окремо, українського націоналістичного підпілля і Голокосту;
- вписування долі євреїв у загальний контекст німецької окупації України;
- тема Голокосту – це частина загального геноциду, частина українського геноциду;
- дослідницька перспектива – культура пам'яті;
- локальне дослідження триває дев'ять років – проект «Захистимо пам'ять».

Доповідь М. Тягло було присвячено важливій темі: «Геноцид, що був тотальним: перегляд статистики втрат ромів України у 1941–1944 роках». Через брак документів, зміну кордонів і те, що значна частина ромського населення була кочовою, нині важко проаналізувати, скільки ромів було вбито або переслідувано. До дослідження залучено усні джерела (ромські та неромські свідки), щоб з'ясувати історичні обставини, а не лише кількість жертв. Станом на 2013 р. було відомо 113 місць знищення в Україні (зона німецької окупації), на сьогодні – 160.

У доповіді «Регіональне дослідження Голокосту у всеукраїнському та загальноєвропейському контексті (за результатами проекту “Голокост євреїв Прикарпаття як складова етнодемографічної катастрофи Східної Галичини”)» Любов Соловка звернула увагу, що тема галицьких євреїв губиться у дослідженнях, їх зараховують до польських євреїв. На прикладі Галичини можна відтворити етносоціум, який ми втратили.

Наступна сесія (модератор – А. Подольський) стосувалась ініціативи у сфері меморіалізації історії Голокосту. У першій частині режисери й журналісти Фабіан фон Фрайер і Андреас фон Вестфален (Кельн, Німеччина) презентували свій проект меморіалу у Бабиному Яру, метою якого є пошук шляхів для всіх можливих груп жертв. Усі повинні пам'ятати про трагедію Бабиного Яру.

У другій частині цієї сесії брали участь спікери з різних регіонів України. Концепцію Українського музею Голокосту у складі меморіального комплексу Бабиного Яру представляв В. Нахманович, концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру – Т. Пастушенко (Київ).

Про Одеський музей Голокосту як простір ретрансляції історичної пам'яті доповідав П. Козленко, А. Усач підготував доповідь про досвід презентації історії Голокосту в міському просторі на прикладі Львова.

Наступна сесія (модератор – В. Бобров) стосувалась досягнень і проблем викладання історії Голокосту, зокрема формальних і неформальних педагогічних практик у навчанні про історію Голокосту. О. Козорог підготувала презентацію на тему «Висвітлення історії Голокосту у шкільних підручниках з історії». Під час аналізу звернено увагу на те, що втрачається ціннісне висвітлення теми Голокосту, немає зв'язків Голокосту з сучасністю.

В. Венгерська проаналізувала висвітлення теми Голокосту в програмах українських університетів. Неформальні педагогічні практики розглянули М. Кушнір (формування інклюзивної культури пам'яті за допомогою музейної педагогіки) та Т. Сторожко (візуально-мистецькі проекти).



Під час доповіді О. Козорог

Окрему міні-секцію становила презентація видань з історії Голокосту та пам'яті про Другу світову війну, а саме: українського перекладу книжки польського історика Р. Кувалека «Табір смерті у Белжеці», виданої УЦВІГ у 2018 р., й інтерактивного онлайн-путівника для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Безумовно, участь у круглому столі була корисною і плідною для всіх його учасників. Кожен із присутніх міг переконатися наочно й усвідомити, що на сьогодні сформувалася потужна спільнота науковців та педагогів, які намагаються змінити стан справ, пов'язаних із вивченням та викладанням історії Голокосту.

На завершення зауважу одну просту, але для України не тривіальну річ: цей круглий стіл став подією регулярно. Він відбувається дванадцятий рік поспіль, кожного року долучаються все більше партнерів. Для країни, де недержавні організації іноді не знають, що буде завтра, це велика справа.

Нині перед нашим суспільством стоїть непросто завдання – формування спільної історії про минулу війну, що уникатиме штучного поділу, «незручних» тем і шокуючих фактів. Для того, щоб ми пам'ятали. Для того, щоб ніколи знову...

*Любов Кременець, учитель історії та географії Рава-Руської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2 Жовківського району Львівської області*

\*\*\*

27 січня світ згадував жертв Голокосту. Здебільшого, щоб відчувати себе моральною людиною, проводять традиційний ритуал із обов'язковим повторенням «Ніколи знову».

Натомість Катастрофа і події після неї (геноциди в Камбоджі, Руанді, етнічні чистки на Балканах та в Дарфурі, знищення езидів та ін.) показали, що це, на жаль, порожній звук, і якщо сам себе не в змозі захистити, то ніхто інший цього не зробить. Власне, це ті уроки, які виніс для себе Ізраїль.

Є ще одне заїжджене кліше про те, що правда – десь посередині. Правда там, де вона є. Істина не є предметом торгу. Звідси й незручні висновки, які хочеться посунути до середини, спростити, політизувати. Голокост не є предметом порівняння з іншими трагедіями. Кожна з них є унікальною, а страждання не вимірюються.

Український центр вивчення історії Голокосту провів уже XII круглий стіл зі шанування пам'яті жертв Шоа. Кожен із них був особливим, і присутність на цьому заході зумовлено певним моральним обов'язком.

*Григорій Старіков, історик, м. Суми*

\*\*\*

Під час заходу обговорювали найновіші наукові дослідження в галузі вивчення історії Голокосту, аналіз відображення теми Голокосту в українських підручниках, виклики та перспективи публічної історії в Україні, в тому числі дослідницько-мистецькі проекти та їхні можливості, презентацію концепції Музею Бабиного Яру. Мала можливість поспілкуватися з науковцями та професіоналами своєї справи й отримала масу нових ідей щодо майбутніх досліджень.

*Тетяна Кравчук, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського*

\*\*\*

День 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту – у мене асоціюється зі щорічним круглим столом Українського центру вивчення історії Голокосту. Щороку цей захід не лише підсумовує здобутки минулого року, а й показує нові шляхи розвитку! Найсильніше враження, звісно ж, справили неймовірні жінки – Анастасія Гулей і Надія Слесарева, які разом із Тетяною Пастушенко презентували книжку «Діти війни». Спогади очевидців з України та Німеччини.

Пані Анастасія, котра очолює Українську організацію борців антифашистського опору, пережила свого часу концтабори Аушвіц та Берген-Бельзен. Пані Надія, голова Жіночого центру «Надія», також пройшла ряд трудових таборів.

Заінтригувала книжка-комікс «Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію», друковану версію якої готує творча група за участю Наталі Герасим і Миколи Кушніра, директора Музею єврейської історії Буковини у Чернівцях. Ще один цікавий проект, пов'язаний із дітьми, презентувала Тетяна Сторожко з АРКА – Агенції адвокації ромської культури – «Їхня пам'ять моїми очима».

Павло Козленко просто «запалив» усіх розповідями про активну діяльність Музею Голокосту в Одесі. А слухаючи доповідь Андрія Усача про інтерактивний Львів (проект «Місто, яке (не) пережило» / «Місто (не) пам'яті»), зловила себе на думці, що такі місця пам'яті й такі ентузіасти потрібні кожному населеному пункту України!

Як уродженці Тернопільської області, мені було особливо приємно бачити Любов Соловку й Світлану Оришко, які видали унікальну книжку «150 із 150 тисяч... Голокост євреїв



*Розповідь Анастасії Гулей*



*Презентація книжки «Діти війни»*

Прикарпаття як складова етнодемографічної катастрофи Східної Галичини». Пані Любов розповіла, що у цій праці є інформація і про тернопільські містечка.

Ну і, звісно ж, дуже радує продовження спільного проекту «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» Українського центру вивчення історії Голокосту, Українського інституту національної пам'яті, Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Музею історії міста Києва, Благодійної ініціативи «Українсько-єврейська зустріч» (Канада). Відтепер будь-який вчитель зможе розмістити свою методичну розробку уроку і долучитись до проекту!

*Леся Юрчишин, вчитель історії та правознавства  
Київського ліцею бізнесу*

\*\*\*

**Регіональне дослідження Голокосту у всеукраїнському та загальноєвропейському контекстах (за результатами проекту «150 із 150 тисяч... Голокост євреїв Прикарпаття як складова етнодемографічної катастрофи Східної Галичини»)**

Цією тематикою я займаюсь понад 19 років, і на початку наукових студій доводилось чути, що Голокост в окремих областях – це проблема не наукова, а радше краєзнавча. Вагомим контраргументом для противників того, щоб деталізувати наукову розробку цієї теми до рівня областей, слугують тенденції у світовій науці, де з'являються сотні робіт і враховують специфіку кожного окремо взятого регіону, міста та ін. Слід зауважити, що на сьогодні дослідження Голокосту євреїв України вже відбувається в рамках поглиблення вивчення його специфіки в окремих регіонах: на Київщині, Харківщині, Півдні України, Волині (Рівненщини зокрема), в Криму, на Буковині та ін. В Україні ця специфіка, насамперед, зумовлюється нацистською політикою «розшматування» України, регіональними особливостями втілення т. зв. остаточного розв'язання єврейського питання.

Донедавна і доля єврейства Прикарпаття – історико-географічної частини Галичини – у роки Другої світової війни також не мала належного відображення, відповідно до ролі й місця євреїв у історії поліетнічного регіону. Акцентуючи вже у заголовку увагу на масштабності жертв обраного для дослідження регіону – понад 150 тисяч, ми намагаємось тим самим ліквідувати велику лауну в колективній пам'яті, адже у Прикарпатті в роки Другої світової війни розігралася Трагедія не менших масштабів, ніж у інших всесвітніх символах Ката-

строфи, а Голокост у Прикарпатті й досі залишається невідомою широкій громадськості сторінкою історії. У зарубіжній історіографії галицьке єврейство взагалі майже всуціль зарховують до польського, так само обчислюють втрати внаслідок Голокосту (в рамках кордонів Польщі до 1939 р.). Наш проект був покликаний заповнити цю прогалину як в історіографії Голокосту Галичини, України, так і європейського єврейства загалом. Для нас було важливо, насамперед, не лише описати перебіг самих акцій геноциду, а й висвітлити питання життя єврейської спільноти краю до Голокосту.

Розділ «Галицьке єврейство: культурологічний зріз та розірвана пам'ять» укладено на основі комплексного і міждисциплінарного підходів, із залученням досліджень та висновків не тільки істориків, а й політологів, релігієзнавців, культурологів, літературознавців, філософів і навіть мистецтвознавців. Цей розділ, насичений уривками із творчої спадщини, став свого роду енциклопедичним путівником світом зниклої гебрейської Атлантиди-Галичини. Ви тут знайдете основні постулати філософії хасидизму, імена представників славетних династій рабинів і хасидських дворів, який беруть свій початок від засновника хасидизму раббі Баал Шем Това, знаного як Бешта. Релігійно-містичний хасидський рух зародився й поширився саме тут, на Прикарпатті в XVIII ст. — у його етнографічних регіонах Гуцульщині й Покутті, а згодом його ареал розрісся у світі. Близько півсотні громад, які зникли внаслідок Голокосту, були переважно хасидськими.

Нацизм вирізнявся особливою ненавистю саме до образу галицького єврея-хасида. Навіть усі карикатурні зображення євреїв в антисемітській нацистській пропаганді — це образи галицького єврея. Власне з образом «типового галичанина» був пов'язаний негативний (в очах нацистів і не тільки) образ «ост-юден». Мартін Поллак у праці «До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини» зокрема, писав: «Як багато австрійців, мій вітчм був переконаним антисемітом і зневажливо називав євреїв штетлями й кафтанами чи просто галичанами, не приховуючи, що не відчував до них нічого, крім огиди, ба навіть відрази».

Щоб засвоїти уроки Голокосту, важливо не тільки показати етапи та кількісні аспекти самого процесу геноциду, його наслідки тощо, а й, на наш погляд, зрозуміти, який історико-культурний пласт ми втратили, бо без цього знання й відбувається розрив історичної пам'яті. А внаслідок Голокосту у Галичині було втрачено пласт культури, який створювався століттями, базувався на єврейській традиції, мові їдиш, і ще донедавна був невід'ємною частиною культури поліетнічного краю. Як зазначав Тімоті Снайдер, «історія не зводиться до смерті. Історія — це життя. У всіх цих одиницях було життя. І були свої імена...».

У містечках гебрейський соціум зумів створити свій багатий своєрідний світ, який сприяв широкому розвитку їдиш-культури. Її розквіт припав на 1920–1930-ті. Після Голокосту для Галичини цю культуру було втрачено. На прикладі Галичини, на нашу думку, можна якнайяскравіше передати втрату своєрідного етносоціуму, який збагачував культуру й духовний розвиток краю впродовж століть.

До Другої світової війни Галичина належала до найцікавіших із національного погляду регіонів у Європі. За словами професора В. Кубійовича, «в Європі не було іншої, подібної величиною території (55 700 кв. км) і числом населення (5,8 млн) країни, де б панували такі складні етнічні відносини».

Дослідження проблематики етносоціального становища та основних тенденцій суспільно-політичного життя у 1930-х рр., під час радянізації краю і на початку Другої світової війни в 1939–1941 рр. дало змогу не тільки розкрити картину життя спільноти безпосередньо напередодні Катастрофи, а й розвінчати певні історичні міфи. Зокрема, на противагу поширеному й нині у масовій свідомості міфу про суто гендлярський, торговельно-шинкарсько-лихварський характер професійної занятості євреїв, вдалося дослідити, що домінувала серед сфер економічної активності євреїв не стільки торгівля, як дрібнотоварне виробництво. Близько 93 % становили мандрівні й дрібні торговці, 30 % євреїв краю були зайняті у виробництві; ігнорується факт присутності єврейського етносу у т. зв. вільних професіях. У дрібнотоварному виробництві більшість складали кустарі-ремісники, які з соціального погляду перебували часом у, так би мовити, перехідній стадії до напівпролетаріату. Адже ще напередодні «Кришталеві ночі» 1938-го Ріхард Гайдрих під час наради з Германом Герінгом заявив: «Проблема не в тому, щоб від нас забралися багаті євреї, а в тому, щоб позбутися єврейської голоти».

Вважають, що єврейська спільнота традиційно тяжіла до соціалістичного та комуністичного напрямів. Однак саме в Галичині зародився сіоністський рух. У міжвоєнний період сіоністи були лідерами у крайовій роботі. Зокрема, у Станіславі у 1930-х рр. діяли 78 єврейських організацій. Серед них незначною була кількість представників соціалістичного та комуністичного напрямів: близько тисячі членів ліво-сіоністської Поалей-Ціон (Трудящі Сіону) і триста членів БУНД (Загальноєврейського робітничого союзу), який не мав у місті самостійних організаційних структур. Тобто майже всі єврейські організації у місті Станіславі належали до єврейського національно-консолідуючого, тобто в широкому розумінні сіоністського напрямку.

Щодо суспільно-політичної ситуації загалом слід зауважити, що антисемітизм мав місце в регіоні, однак він не мав ні релігійного, ні расового, ні етнічного характеру. Окремі історики вважають, що траплялися випадки економічного антисемітизму, інші говорять про крайні радикальні методи вияву економічного націоналізму, які застосовували українські праворадикали з табору інтегрального націоналізму, етносоціальні конфлікти. За висновком д-ра М. Гона, ці «мікроконфлікти не перекреслювали толерантного співіснування між двома націями. Цьому сприяло й те, що... домінуючою силою в українському національному таборі залишалися демократичні партії». Частково політичний антисемітизм у регіоні мав антикомуністичне спрямування і значно посилювався після першої радянської окупації. Тобто загальні тенденції не порушили мирного співіснування націй і груп у поліетнічному регіоні. Власне расовий, нацистський т. зв. рятівний антисемітизм не був характерним для регіону, його принесли на ці терени нацисти влітку 1941-го.

Інший міф — про те, що євреї могли емігрувати, але не хотіли втрачати матеріальних статків на місцях. До уваги не беруть важливий історичний факт: унаслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр. ринки праці були суттєво звужені. У США ще в 1921 р. було прийнято антиеміграційні закони, які звели переселення в заокеанські країни до мінімуму. Після того, як ворота Нового світу для євреїв фактично були закриті, залишився єдиний, але бажаний напрямок — палестинський. Проаналізувавши еміграційні процеси, ми побачили, що у 1926–1938 рр. можливість повернутися на Землю

Ізраїлю і долучитися до створення своєї батьківщини мали у Станіславському воєводстві лише 3 % молодих активних гебреїв. У 1936–1938 рр. унаслідок антисіоністської політики британської влади та потужних арабських повстань, спрямованих проти євреїв-переселенців, еміграція в цьому напрямку різко скоротилася, але не припинилася.

Єврейство ж Західної України вирізнялося особливим палестинофільством. Євреї Галичини, значно поповнивши лави алії, зробили вагомий внесок у створення і становлення держави Ізраїль. Перед переселенням вони проходили професійну підготовку, вчили основи ремесел, ведення сільського господарства, іврит, історію і традиції єврейського народу. Фізичне загартування і основи самооборони їм дали сіоністські спортивні й скаутські товариства. І якби не було обмеження еміграції і вдалося б утілити в життя пророчий «план порятунку» В. Жаботинського (щодо термінової евакуації євреїв із Польщі, Румунії й Угорщини, яку планували довести до 150 тисяч щорічно), чимало галичан врятувалися б від Катастрофи. У травні 1939 р. було опубліковано «Білу книгу» британського міністра у справах колоній Малкольма Макдональда, згідно з якою впродовж наступних п'яти років єврейська еміграція в Палестину не мала перевищувати 10 тисяч осіб щорічно. Це звело нанівець плани порятунку східноєвропейського, у т. ч. галицького, єврейства. Інші великі країни світу також відмовлялися приймати євреїв, що прагнули виїхати, відчуваючи наближення Катастрофи. І це фактично означало для мільйонів приречення на смерть.

Після приходу нацистів до влади в Німеччині в 1933 р. у Галичині почали з'являтися втікачі – німецькі євреї. Восени 1938 р. з Німеччини до Польщі було примусово депортовано 17 тисяч євреїв. Частина з них опинилася на території Станіславського воєводства. У Станіславі діяв комітет допомоги німецьким біженцям. У жовтні 1938 р. після аншлюсу в Австрії за наказом Р. Гайдриха проведено перший експеримент відкритого, бруталного вигнання євреїв – їх також було депортовано в Польщу. Із Австрії до край прибули євреї, виселені з Відня.

Загалом т. зв. розв'язання єврейського питання у Третьюму райху, за Х. Арндт, мало три етапи: вигнання; концентрація; вбивства. Поява біженців свідчила про перші кроки нацистів до «остаточної мети» – знищення східноєвропейського єврейства. Загальновідомо, що спочатку нацисти намагалися вирішити «єврейську проблему» шляхом примусової еміграції, але згодом було прийнято рішення про «територіальне остаточне розв'язання», що передбачало евакуацію на схід євреїв Західної Європи та винищення їх там разом із місцевими євреями у спеціально створених таборах або шляхом розстрілу. Тобто витіснення/вигнання спочатку з Німеччини, а згодом уже із територій, окупованих райхом, до Польщі, Галичини і згодом до радянської зони окупації відбувалося вже в руслі цього «територіального остаточного розв'язання» із метою підготовки до реалізації «остаточної мети».

Наші підрахунки й дослідження свідчать, що кількість біженців із Заходу, які потрапили на терени Прикарпаття ще до 1941 р., становила більше ніж 11 тисяч. Серед них були єврей-біженці з Центральної та Західної Європи – з Німеччини, Австрії, Чехословаччини (прибули сюди ще до 1939 р.), з Польщі (після примусового вигнання близько 300 тисяч євреїв із генерал-губернаторства у радянську зону у вересні – грудні 1939 р.), Чехії (депортовані у жовтні 1939 р.) та з Румунії (колишні військовослужбовці польської армії, які потрапили на румунську територію разом із частинами, що відступали,

а також ті особи, які раніше проживали на території Станіславської області). Біженців із Заходу розстріляли у 1941 р. вже на першому етапі Голокосту на Прикарпатті під час перших масових акцій разом із представниками єврейської інтелігенції краю та у спеціальних акціях із розстрілу біженців. Загальна кількість біженців, які загинули на території Прикарпаття разом із угорськими євреями, які почали прибувати з літа 1941-го, становить 24–25 тисяч.

Проведення на Прикарпатті спеціальних акцій власне проти угорських біженців було характерною особливістю краю. Станіславський і Коломийський округи дистрикту Галичина межували з Угорщиною, яка не знищувала євреїв на своїй території, а депортувала їх. Саме на території Станіславського округу – у Татарові – було створено зовнішній пост, завдання якого полягало в тому, щоб приймати євреїв, яких депортувала угорська сторона. За нашими підрахунками, на території Прикарпаття загинули за різними даними від 7 до 14 тисяч угорських євреїв. Тому помилковим, на наш погляд, є твердження, яке має місце в історіографії Голокосту, про те, що до 1944 р. єврейству Угорщини нічого не загрожувало. Постає слушне запитання: «Чому Угорщина Міклоша фон Горті одних євреїв рятувала, а інших депортувала у зону гарантованої смерті?». Відома неупереджена дослідниця Ханна Арндт ще в далекому 1963-му озвучила сенсаційні речі, які до сьогодні не є широко відомими навіть в історіографії Голокосту: «Угорці, попри власну офіційну політику, ще більше, ніж інші країни, підкреслювали різницю між місцевими євреями та Ostjuden, між “мадяризованими” євреями “тріанонської Угорщини”... і тими, хто походив із нещодавно анексованих територій». Більшість угорських євреїв у червні 1941 р. були брутално виселені з анексованого Угорщиною Закарпаття. Через Горodenківщину проходив шлях, яким угорці гнали євреїв на територію, підконтрольну румунам. На околицях сіл Серафинці – із галицької сторони, Бабин і Бурівці – із буковинської одну з таких груп розстріляли. «...Румуни не захотіли їх прийняти і відкрили вогонь, а угорці не дозволили їм повернутися й відповіли тим самим», – зазначає у своїх спогадах В. Яшан.

1 вересня 1939 р. гітлерівські війська вторглися у Польщу. Нацисти швидко розбили польські війська й захопили міста Стрий, Дрогобич, Перемишль та ін. І хоча влада нацистів тут була нетривалою (згідно з таємним протоколом до пакту Молотова–Ріббентропа ці території відійшли до СРСР), євреї вповні встигли відчутти природу нацистського людиноненависницького режиму. Тільки в Перемишлі було вбито 600–700 єврейських лікарів, адвокатів, рабинів та ін. Ханна Арндт звернула увагу на такий важливий аспект: хоча території західних областей України перейшли згодом під юрисдикцію іншого тоталітарного режиму – радянського, який «запропонував» євреям депортації на Схід, загалом долю євреїв західноукраїнського регіону, як і долю польських євреїв, було визначено вже у вересні 1939 р. ...

Утім, спершу до репресій вдався інший тоталітарний режим – радянський: відбувалися масові арешти, виселення, депортації до Сибіру. Ці питання також є білою плямою для багатьох людей. Натомість участь окремих представників євреїв в органах влади та каральних структурах дотепер гіперболізують. Хоча цей факт так і не став об'єктом наукового дослідження, він призвів до поширення політичного антисемітизму. Міф про суцільну підтримку євреями радянської влади та співпрацю з советами і сьогодні є укоріненим у масовій свідомості.

Євреїв, зазвичай, всуціль зараховують до відвертих колаборантів, однак дослідження свідчать про інше. Пролетарі, комуністи, соціалісти переважно підтримали радянську владу. Однак були й такі, що вичікували або категорично не сприйняли. Загалом т. зв. полівиння було не стільки світоглядним, а радше проявом лояльного ставлення до держави як до інституції загалом, також з огляду на страх внутрішніх репресій і зовнішньої агресії.

Основну частину області окупували угорські війська, за винятком Рогатинського повіту, який відразу увійшов до німецької зони окупації. Слід зауважити, що саме в цій зоні у перший день окупації 3 липня 1941 р. відбувся перший масовий акт геноциду на Прикарпатті: вбивство солдатами вермахту 450 євреїв у Більшівцях. Також на цій території прокотилася хвиля спровокованих нацистами погромів: у селах Рунгури (6 жертв), Слобідка Рунгурська (10), Слобідка Лісна (12), Незвисько та сусідніх сілах (59–200), Яблуниця (80), Ферескуля (Черемозна) (20), місті Коломиї (20), містечку Отинії (декілька десятків). Деякі дослідники роблять необгрунтовані висновки про погроми «в кожному місті, містечку і селі в Галичині і на Волині» і «про керування цими погромами з єдиного центру».

На прикладі Прикарпаття маємо унікальну можливість зробити порівняльний аналіз німецької та угорської зон окупації. Деякі науковці стверджують, що погроми часто відбувалися ще до приходу німців і на територіях, окупованих не лише німцями, а й угорцями. Вивчаючи це питання, ми прослідкували й порівняли процеси розгортання геноциду євреїв і поведінку місцевого населення краю, яке потрапило під окупаційний прес різних держав. Тому стверджуємо, що організоване, систематичне й масове знищення євреїв на Прикарпатті почалося після передання влади від угорської військової адміністрації німецькій цивільній владі. 1 серпня 1941 р. Прикарпаття увійшло до складу дистрикту Галичина. І вже 3 серпня у Станіславі почалась акція «синій понеділок», що вирізнялась не лише чіткою спрямованістю проти інтелігенції, а й масовістю: розстріляно близько трьох тисяч осіб. Тобто, на території Станіславського округу перший етап масового знищення євреїв розпочався не в жовтні, як загалом в Україні, а фактично в серпні 1941-го, і тривав до початку березня 1942-го.

Одна з перших масових акцій геноциду щодо євреїв Прикарпаття відбулася 6 жовтня 1941 р. в урочищі Буковинка біля Надвірної, де у день єврейського свята Суккот розстріляли 2–2,5 тисячі євреїв. У дні єврейського нового року Рош га-Шана 1941 р. на Прикарпатті загинули 16–19 тисяч євреїв. Наймасовіший розстріл відбувся у Станіславі 12 жовтня 1941 р.: було вбито 7–12 тисяч євреїв. Розстріли тривали також у грудні.

Загалом під час акцій, які мали місце на першому етапі, загинули 40 тисяч євреїв, що свідчило про реальне впровадження нацистами «остаточного розв'язання єврейського питання». Проведення масових акцій геноциду єврейського народу на місцях було характерною ознакою Голокосту в країнах Східної Європи. Відомий німецький дослідник Голокосту в Галичині д-р Ганс Зандкюлер вважає, що «стартовий постріл» до «остаточного вирішення» було зроблено у Станіславі.

Професор А. Боляновський акцентує, що дистрикт Галичина не був приєднаний до генерал-губернаторства, а тільки підпорядкований райхсміністрові створеної на окупованій території Польщі Генеральної губернії. І відбулося це в рамках

політики розшматування України, яку проводило нацистське керівництво Третього райху. Тотальний характер акцій на Прикарпатті вже на першому етапі пов'язаний був із низкою конкретних завдань: втілення стратегії «освоєння» нацистами життєвого простору на Сході; будівництво доріг; «позбавлення» від великої кількості біженців, переважно депортованих із Угорщини; «ліквідація» наслідків голоду та катастрофічної повені; «боротьба» із поширенням вогнищ епідемії тифу; зменшення загальної кількості єврейського населення для ізоляції решти в гетто (із метою підготовки подальших знищень шляхом депортацій); особлива візія — «відновлення» т. зв. староавстрійської Галичини.

Однак «остаточне розв'язання єврейського питання» розтягнулося на 3–4 роки, про що свідчать такі процеси: депортації галицьких євреїв до таборів масового знищення за межі України; ізоляція євреїв у понад 20 гетто; використання праці в'язнів у таборах примусової праці для євреїв аж до визволення влітку 1944-го.

На другому етапі (березень — вересень 1942 р.) кількість жертв була найбільшою — 71,5 тисячі (45 % загальної чисельності). Якщо у попередніх акціях постраждали спочатку інтелігенція й біженці, згодом — непрацюючі, літні люди, жінки й діти, то з середини осені 1942 р. геноцид євреїв Станіслава та округу вже набув, як і загалом по Україні, тотального характеру.

Під час третього етапу (жовтень 1942 р. — липень 1944 р.) на Прикарпатті тривали депортації євреїв зі Станіславського округу, однак не лише до Белжеця. Зокрема, 23 січня 1943 р. було вивезено 1,5–2 тисячі осіб зі Станіслава до Майданеку. Загалом саме третій етап на Прикарпатті мав тотально-завершальний характер. Кількість жертв євреїв становила понад 46,5 тисячі, причому на місці унаслідок т. зв. ліквідаційних акцій загинули 32 тисячі, вивезено — більше ніж 14,5 тисячі. Прикметною особливістю третього етапу Голокосту у Прикарпатті стало те, що в окремих населених пунктах вбивства тривали до липня 1944 р., тобто фактично до кінця окупації. І пов'язано це було із використанням праці євреїв на підприємствах, передусім нафтової та деревообробної галузі, які працювали для потреб Вермахту.

У дослідженні ми розглянули тему Голокосту у Прикарпатському регіоні згідно з останніми тенденціями історіографії, у триєдиному вимірі: знищення — спротив — порятунок. Зроблено важливі узагальнення про етапи, особливості акцій геноциду на місцях, де було знищено понад 100 тисяч євреїв, або 63 % загальної кількості жертв. Тут прослідковується особливість, характерна для Східної Європи, і зокрема, СРСР, — проведення масових акцій на місцях. До таборів масового знищення із Прикарпаття за різними даними і підрахунками було вивезено від 45,5 до 59,5 тисячі євреїв, тобто 37 % загальної кількості жертв: 42–55,5 тисячі — до табору смерті Белжець, 1,5–2 тисячі — до Майданеку, більше ніж 2,5–2,8 тисячі — до Янівського табору у Львові. Депортації до спеціальних таборів масового знищення були прикметною особливістю Голокосту саме в Галичині й не були характерними для Голокосту в Україні.

Ми розглядаємо Голокост у Прикарпатті як невід'ємну частину Шоа Східної Галичини, Голокосту в Україні, як складову Катастрофи європейських євреїв, яка вилилась у втрату її серцевини — 90% громад східноєвропейських євреїв-ашкеназі, хасидів, і загалом — культури мовою їдиш.

Питання стійкості (аміда) прикарпатських євреїв висвітлено у широкому сенсі: крім збройного опору та відкритих

акцій спротиву розглянуто протистояння у всіх його вимірах Кіддуш-га-хаїм (освята життя), особливу увагу приділено досвіду духовного протистояння.

У підрозділі про порятунок розглянуто як індивідуальні акції порятунку, так і організовані дії. Вдалось досить цілісно відтворити мережу порятунку євреїв, організовану ченцями-студитами, василіанами та духовенством Української греко-католицької церкви на чолі з Митрополитом Андреем Шептицьким, і довести, що це була єдина організована мережа порятунку євреїв у роки війни. Вивчено питання публічного протесту проти злочинів нацизму (до листопада 1942 р.) та ініціювання порятунку євреїв Митрополитом Андреем Шептицьким.

В історіографії Голокосту згадано небагато фактів порятунку євреїв із Прикарпаття, хоча були й такі, що широко відомі світові, як-от історія Донії Розен та її рятівниці Олени Григоришин. Авторам вдалось зібрати матеріали про понад 200 осіб, які, ризикуючи власним життям, рятували, переховували і всіляко допомагали євреям. Наведено імена прикарпатців – Праведників народів світу, а також згадано про тих, хто надавав допомогу і через це загинув разом з євреями.

Під час Голокосту було знищено одну третину євреїв у світі, 6 мільйонів європейського єврейства. Переважна більшість європейських жертв – вихідці зі Східної Європи, зокрема понад 3 мільйони – із Польщі, де нацистам удалося втілити свої наміри щодо винищення євреїв на 90 %. За словами Генрика Грінберга, було знищено «духовний і генетично важливий центр передвоєнного світового єврейства». Загинули цілі релігійні громади, вбито 80 % єврейських вчених, рабинів, вчителів Тори. У Галичині врятувались тільки два рабини: Давид Кахане, завдяки митрополиту Андрею Шептицькому, і Аарон Рокеах, якого врятував із палаючої синагоги о. Омелян Ковч.

Люсі Давидович писала, що «жоден інший народ у жодній країні не втратив кістяк свого населення й джерело свого культурного багатства». Це знищення «поклало край безповоротно й остаточно тисячолітній культурі й цивілізації єврейства ашкеназі, порушивши неперервність єврейської історії».

До середини 1941 р. в межах кордонів України налічувалося близько 2,7 мільйона євреїв. Під час війни Німеччини проти СРСР загинули понад 1,5 мільйона євреїв, або 60 % довоєнного єврейського населення. Єврейські громади Галичини, Волині і Поділля були винищені майже повністю. У східній частині Галичини вижили тільки кілька відсотків євреїв.

Етнодемографічні наслідки Голокосту на Прикарпатті якнайкраще «ілюструє» висновок Х. Арендт про те, що геноцид євреїв був одним із складників «негативної демографічної політики» нацистів у рамках їхньої сатанинського проекту «модернізації» світу.

*Любов Соловка, історик-архівіст, м. Івано-Франківськ*

\*\*\*

## ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

**Мета:** проаналізувати стан висвітлення теми Голокосту в навчальних програмах та шкільних підручниках з історії України та всесвітньої історії задля ефективнішої побудови стратегій і тактик формування та збереження історичної пам'яті про історію Голокосту.

### Завдання:

- дослідити подання теми Голокосту в навчальних програмах;
- вивчити рівень висвітлення історії Голокосту в підручниках з історії через контент-аналіз змісту, використаних джерел, методичний апарат;
- визначити основні проблеми та прогалини, що існують у навчальних програмах та підручниках з історії.

### Використані джерела

Для аналізу використовували підручники, які були рекомендовані Міністерством освіти і науки України в 2018/2019 н. р. (лист МОН № 1/9-503 від 20 серпня 2018 р. «Про перелік навчальної літератури, рекомендованої МОН для використання у закладах загальної середньої освіти»). Проведено порівняльний аналіз семи підручників з історії України, шести підручників зі всесвітньої історії та одного з курсу «Україна і світ» різних рівнів (стандарту і профільного), які були затверджені наказом МОН № 551 від 31 травня 2018 р.

### Результати дослідження

1. Тема Голокосту представлена в рамках навчальної програми як у програмі курсу «Історія України», так і в курсі зі всесвітньої історії 10 класу, також у новому інтегрованому курсі «Україна і світ». Оновлення змісту програм відбулося в 2017–2018 рр., зокрема тему «Друга світова війна» було перенесено із програми з історії для 11 класу до програми для 10 класу, тобто тему Голокосту з 2018 р. вивчають у 10 класі.

У межах курсу «Україна і світ» у розділі «Друга світова війна» є окрема тема «Голокост: знищення нацистами єврейського населення Європи», яка передбачає розгляд таких питань: політика «остаточного вирішення єврейського питання»: нацистська расова теорія і методи її реалізації; гетто, концтабори, табори смерті; трагедія Бабиного Яру в Києві; опір під час Голокосту; Праведники народів світу; діяльність митрополита Андрея Шептицького.

У курсі історії України в розділі «Україна в роки Другої світової війни» є тема «Голокост. Трагедія Бабиного Яру. Праведники народів світу в Україні. Олена Вітер».

У курсі всесвітньої історії в розділі «Друга світова війна» є тема «Людина під час війни. Голокост. Праведники народів світу».

2. Тема Голокосту є також обов'язковою при проходженні зовнішнього незалежного тестування з історії України, яке є водночас державною підсумковою атестацією і вступним тестом до ЗВО.

3. Підручник – офіційно затверджене навчальне видання, що містить систематизований виклад навчального матеріалу і відповідає програмі дисципліни. Тож усі підручники з історії для 10 класів (відповідно до нової програми, написані й затверджені в 2018 р.) містять усі перелічені вище теми.

Відповідно до нових вимог законодавства освіта має формувати базові компетентності, які є синтезом знань, умінь, навичок, цінностей і ставлень. Історія – навчальна дисципліна, яка має забезпечувати розвиток комплексу компетентностей, ключовими серед яких є громадянська, соціальна та загальнокультурна.

Підручник є основою методичного забезпечення навчальної дисципліни. Однак подання певної теми – глибина, фактаж, джерела, обсяг матеріалу тощо – істотно відрізняються у різних авторів.

Дослідивши підручники з історії України, можемо зробити такі висновки:

- Деякі автори підручників, рекомендованих МОН, застосували формальний підхід до висвітлення теми, мінімізувавши її зміст до вимог програми, не використовуючи жодного текстового або візуального джерела.
- Частина авторів намагалася розширити зміст теми, але у використаних текстах наявні помилки, неточні формулювання і факти (зокрема щодо кількості загиблих загалом, кількості Праведників на території України, жертв, страчених у Бабиному Яру, тощо).
- Підбір джерел є незбалансованим. Ці джерела здебільшого не мають ціннісного навантаження (до них або взагалі немає завдань/запитань, або поставлені запитання передбачають просту відповідь на відтворення попередньо викладеної інформації).
- Подані у більшості підручників хронологічні таблиці не містять подій, пов'язаних з історією Голокосту в Україні.
- У більшості підручників немає карт, пов'язаних із темою Голокосту.
- Автори по-різному тлумачать терміни «новий порядок», «Голокост», зосереджуються на кількісних показниках, цифрах (які не завжди є точними), уникають ціннісного ставлення, емпатії.

Такий виклад матеріалу формує спрощену картину, не дає можливості усвідомити трагедію Голокосту та її наслідки для людства.

Дослідження підручників зі всесвітньої історії здебільшого засвідчило ті самі проблеми.

Найбільш повно та логічно тему Голокосту розкрито в підручнику зі всесвітньої історії І. Щупака для 10 класу. Автор пояснює терміни «Голокост», «антисемітизм» і «расизм», розглядає передумови виникнення Голокосту, етапи антиєврейської політики, «остаточне вирішення єврейського питання», єврейський опір, реакцію країн і народів на трагедію єврейства. У підручнику є багато фотоджерел (повстання у Варшавському гетто, розстріл євреїв Каунаського гетто, фото Оскара Шиндлера), думки істориків.

Методичний апарат дає змогу «відчути» тему завдяки якісному побудованій роботі з різними джерелами, дискусійними запитаннями тощо.

Доволі цікаво висвітлено тему Голокосту у підручнику М. Мудрого і А. Аркуші з нового експериментального інтегрованого курсу «Україна і світ». Тема «Голокост: знищення єврейського населення Європи» досить широко формує уявлення про процеси, що відбувалися в різних європейських країнах і на території України (колишнього СРСР). Видання містить багато різноманітних джерел – текстових і візуальних, а також запитання, які дають змогу розгорнути дискусію. Завдяки персоналіям Анни Франк, Андрея Щепицького і спогадам очевидців тема Голокосту подається крізь призму загальнолюдських цінностей, дає можливість розглянути не цифри, а людину.

*Олександра Козорог, координатор освітніх програм  
Української Гельсінської спілки з прав людини  
та Всеукраїнської освітньої програми  
«Розуміємо права людини»*

## 27 СІЧНЯ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

### Київ

Пам'ять про Голокост – невід'ємна частина сучасного життя єврейського народу і, насамперед, східноєвропейського єврейства. Тож не дивно, що важливою складовою діяльності бібліотеки ім. Ошера Шварцмана стало збереження цієї пам'яті та популяризація знань про ті страшні події серед своїх читачів і мешканців Києва. Що ж до меморіального вечора з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, який відбувся в бібліотеці 29 січня, то до нас долучилися постійні й надійні партнери та друзі, як-от Київська міська єврейська громада, Український центр вивчення історії Голокосту та Музей історії Десятинної церкви.

З нагоди вечора в бібліотеці було відтворено облаштування комунальної квартири кінця 1930-х – початку 1940-х рр. Ця інсталяція прийняла виставу театрального проекту «Studio Ш-А!», що має таку саму назву, як вечір, – «Втрачене життя». Розповідь про трагічну долю єврейської родини Бабат відбувається на тлі облоги та окупації Києва, спогадів пересічних киян, військових (як радянської, так і гітлерівської армії), уривків із роману Анатолія Кузнецова... Пронизливі рядки тексту важко було не тільки слухати, а й читати: голоси шохвилини перехоплювало навіть в акторів театру – Адель Шурбури, Олександри Моржевської та Анатолія Шенгайта. Не дивно, що настрій останніх передався гостям, адже на хвилину мовчання встали усі без будь-якої підказки. І тільки потім на екрані під звуки метроному з'явилися фотографії тих, кого назавжди поглинув Бабин Яр.

Другу частину вечора було присвячено, за традицією цих щорічних зустрічей, новим виданням Українського центру вивчення історії Голокосту. Цього разу їх презентувала викладач історії та співробітник Центру Ольга Лимонова. Серед книжок – спогади Марти Горен, яка колись мешкала в Польщі та потрапила у вир Голокосту маленькою дівчинкою; історія табору смерті у Белжеці, написана Робертом Кувалеком; «Забуті могили» Мікаеля Гауптмана про історію єврейських поселень Східниці та Урича. Цікавим є й навчально-методичний посібник «Роми: міфи та факти», мета якого – запобігання поширенню ромофобії, адже роми також є однією з національностей, хто постраждав від рук нацистів під час Другої



*Відвідання фотовиставки, м. Львів*



світової війни. Ці книжки вже чекають на своїх читачів у бібліотеці.

Після обговорення видань перейшли до дискусії щодо належного вшанування жертв Голокосту в Україні, зокрема у Бабиному Яру.

Дуже важливо, що до вшанування безневинних жертв, чи не єдиною провиною яких була належність до свого роду, долучились викладачі та учні українських загальноосвітніх шкіл: серед гостей заходу вони були чи не найважливішими і небайдужими. А для тих, хто робив цей захід – найбажанішими, адже це покоління нестиме пам'ять і передаватиме її своїм дітям.

*Марат Страковський,  
Єврейська громада м. Києва*

### Львів

28–31 січня 2019 р. в СЗШ № 65 м. Львова проходили заходи із відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Було проведено виховні години, перегляд документальних фільмів. У коридорі школи біля кабінетів історії створено фотовиставку, що розповідає про Голокост в Європі й зокрема у Львові. У 9 класах проведено виховні години «Голокост в Україні».

9–10 класи переглянули фільми «Діти з безодні. Перервана мовчання» (2000 р., режисер Павло Чухрай) та «Голокост» (з циклу «Окупація», 2011 р., режисер Шота Малашхія). Під час уроків історії учні 5–10 класів оглянули фотовиставку.

*Ольга Педан-Слепухіна, співкоординаторка проекту  
«Захистимо пам'ять», м. Львів*

### Рівне

27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, який відзначають за рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 р. (резолюція № 60/7). В Україні рішення про відзначення цієї дати прийняла Верховна Рада 5 липня 2011 року (Постанова ВРУ № 8605).

Цей день вибрано не випадково, адже саме 27 січня 1945 р. війська Першого українського фронту звільнили в'язнів нацистського концтабору Аушвіц-Біркенау (м. Освенцім, Польща), що став жахливим символом Голокосту та нацистських злочинів у Другій світовій війні.



*Ознайомлення з матеріалами до Дня пам'яті жертв Голокосту, м. Рівне*

У Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту було проведено низку заходів. Зокрема, для вчителів суспільних предметів області було презентовано нові тематичні видання, які Український центр вивчення історії Голокосту передав до бібліотеки Інституту: «Табір смерті у Белжеці» Роберта Кувалека; збірник навчально-методичних розробок «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»; посібник для вчителя «Історія Голокосту: освіта та пам'ять»; навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії «Роми: міфи та факти»; адаптована для дітей середнього шкільного віку книжка «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти» та багато інших.

Також було проведено практикум «Використання візуальних джерел при вивченні історії Голокосту» за допомогою ресурсів сайту Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем, під час якого обговорили європейський та український виміри трагедії та приєдналися до глобальної акції World Jewish Congress, приуроченої до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту «We Remember», для того, щоб звернути увагу людства на проблеми дискримінації, расизму та антисемітизму.

Змістовним і цікавим доповненням була презентація Центром «Мнемоніка» (Максим Гон і Наталія Івчик) настільної гри для старшокласників «Зникле місто» та настінного календаря «Полікультурне Рівне», які є інструментами пізнання міського простору міжвоєнного міста.

*Віталіна Данильчук,  
Рівненський обласний  
інститут післядипломної педагогічної освіти*

### Чернівці

28 січня у рамках відкриття проекту «Студія пам'яті», започаткованого відділом обслуговування користувачів Чернівецької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Михайла Івасюка, відбулась презентація книжки Роберта Кувалека «Табір смерті у Белжеці». Дату презентації було обрано не випадково, адже у світі 27 січня відзначають Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту.

Український переклад книжки відомого польського історика і педагога Роберта Кувалека здійснено Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки фундації «Укра-



*Під час презентації книжки Р. Кувалека, м. Чернівці*

їнсько-єврейська зустріч». Українське видання монографії продовжує традицію Центру – переклад наукових творів з історії Голокосту європейських та американських істориків, які містять відомості про український контекст трагічної долі євреїв у роки Другої світової війни.

У заході взяли участь: кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича Н. Нечаєва-Юрійчук; кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича О. Суровцев та кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Чернівецької філії Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» І. Дутчак.

Наталія Нечаєва-Юрійчук говорила про пам'ять як основу буття. Інна Дутчак презентувала відео про міжнародний семінар ім. Роберта Кувалека, а Олег Суровцев, який був особисто знайомий із Р. Кувалеком та відвідував концтабори, розповідав про власні відчуття, переживання та історію геноциду євреїв Буковини зокрема. Спеціально запрошений гість презентації В. Фісанов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, наголосив на необхідності підтримувати толерантність суспільства.

Присутні на презентації учні Чернівецької спеціалізованої школи «Освітні ресурси та технологічний тренінг» I–III ступенів № 41 з вивченням єврейського етнокультурного компонента мали змогу дізнатися більше про історію геноциду єврейського народу.

*Інна Дутчак, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Чернівецької філії Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»*

\*\*\*

Захід відбувався за участю фахових істориків, працівників і відвідувачів бібліотеки, студентської і учнівської молоді. Як зазначила у вступній промові керівник проекту, модератор презентації, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича Наталія Нечаєва-Юрійчук, в історії є чимало дат і подій, які потребують уваги та відкритих, незаангажованих обговорень. Однією із таких тем усе ще залишається тема Голокосту. Тому проект «Студія «Пам'ять»» вирішили розпочати з презентації книжки, у якій подано історію одного з нацистських таборів смерті – у Белжеці, в якому у 1942 р. проводили операцію «Рейнхард» – убивство євреїв у Генерал-губернаторстві Польща, до складу якого входили і сучасні західноукраїнські землі, та про який у повоєнні роки було забуто взагалі.

Кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Чернівецької філії ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Інна Дутчак у своєму виступі зауважила, що цього року Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту проходить під гаслом «Пам'ять про Голокост та освіта: наша спільна відповідальність». У 2000 р. у Стокгольмі відбулася

Міжнародна конференція представників європейських країн – членів Ради Європи, США та Канади, участь у якій взяли 600 делегатів із 47 країн світу, і від України також. У декларації Стокгольмського форуму йде мова про те, що Катастрофа фундаментально переглянула основи цивілізації, її безпрецедентний характер завжди матиме всезагальне значення; значення Катастрофи, спланованої і здійсненої нацистами, ніколи не має зникнути з нашої колективної пам'яті; всі ми повинні відкривати страшну правду про Голокост. Тоді, в 2000 р., країни-підписанти взяли зобов'язання докласти більше зусиль для вивчення, збереження пам'яті й дослідження Голокосту, підтримувати таке вивчення у школах, університетах та заохочувати його в інших закладах, шанувати пам'ять жертв Голокосту і тих, хто боровся з ним, підтримувати в людях дух спогадів за допомогою відповідних заходів, зокрема щорічних святкувань Дня Пам'яті жертв Голокосту.

Автор книжки «Табір смерті у Белжеці» – Роберт Кувалек (1966–2014) – історик, педагог, співробітник Державного музею в Майданеку, один із засновників музею-меморіального комплексу в Белжеці та його керівник упродовж 2004–2007 рр., автор та співавтор багатьох праць з історії єврейської громади Любліна, історії Голокосту в Східній Польщі та Західній Україні.

Своїми спогадами про Роберта Кувалека поділився кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Олег Андрійович Суровцев, який особисто знав автора і запам'ятав його як чудову людину, завжди відкриту до нових ідей, справ і зустрічей, великого симпатика України, який вивчав історію та культуру України, добре володів українською мовою, часто бував у Львові, співпрацював із багатьма українськими дослідниками, науковими інституціями, був ініціатором багатьох освітніх заходів для популяризації єврейської історії, поширення знань про масштаби Голокосту.

Переклад і видання книжки Роберта Кувалека «Табір смерті у Белжеці» українською мовою здійснив Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки фундації «Українсько-єврейська зустріч».

У рамках XI науково-освітнього семінару ім. Роберта Кувалека «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі», який тривав 15–20 жовтня 2018 р. в Україні та Польщі, пройшла презентація українського перекладу книжки Роберта Кувалека «Табір смерті в Белжеці» у місті Любліні. 16 учасників семінару, серед яких була і завідувач редакційно-видавничого відділу Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області Юлія Філіп, відвідали пам'ятні місця у Львові, Жовкві, Раві-Руській, Любліні, місце Янівського табору, масові поховання у Лисиничах, Меморіал і музей «Майданек», Белжець та Меморіал і музей на місці колишнього нацистського табору смерті Белжець, прослухали лекції українських і польських істориків та дослідників: Анатолія Подольського, Йоханана Петровського-Штерна, Віталія Боброва, Любові Кремінець, Ольги Колесник, Ольги Педан-Слепухіної, Наталі Гурської, Андрія Усача, Еви Копер, Агати Радковської, Беати Сібек-Чюпак, Йоанни Зентар, Адама Копцьовського, Роберта Шухта, брали участь у практикумах, які стосувались становища євреїв України та Польщі у міжвоєнний період, українського націоналістичного руху та євреїв, сприйняття Голокосту в Україні та Польщі, комемора-

тивних практик різного часу та місць, стану викладання історії Голокосту в Польщі та Україні.

Присутні на презентації українського видання книжки Роберта Кувалека «Табір смерті у Белжеці» у Чернівецькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Михайла Івасюка мали можливість переглянути відеосюжет про те, як це відбувалося, який підготувала за підсумками роботи семінару Юлія Філіп.

Олег Андрійович Суровцев також поділився власними спогадами про відвідування цих та інших місць масового знищення євреїв ще у студентські роки у рамках участі в освітніх проектах Українського центру вивчення історії Голокосту та Українського інституту вивчення історії Голокосту «Ткума», зауваживши, наскільки він був вражений побаченням і почутим там, що і сьогодні на душі – біль, жах і крик до людського суспільства: «Ніколи більше не можна допускати такого страхотта в історії людства!».

Книжка Роберта Кувалека «Табір смерті у Белжеці» спонукає задуматись про можливості вивчення і розуміння Голокосту на переплетінні локального, мікро- і макрорівнів. Тому під час презентації видання у Чернівецькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Михайла Івасюка не могли не торкнутися теми Голокосту на Буковині, територія якої була тоді у складі Румунії – держави, яка самостійно генерувала власну політику прямого масового знищення євреїв. Однак цей факт маловідомий. Літератури про цю частину історії Голокосту є дуже мало.

У своєму виступі Олег Суровцев, тематикою наукових досліджень якого є буковинське єврейство в роки Другої світової війни, Україна у період Другої світової війни, історія Голокосту у Східній Європі та Україні, навіть маловідомі факти, які характеризують регіональні особливості Голокосту на Буковині, зазначивши при цьому, що у жодній країні, окрім гітлерівської Німеччини, знищення євреїв не сягнуло таких масштабів, як у Румунії, керівництво якої у липні–вересні 1941 р. руками солдатів, жандармів та частини місцевого населення намагалося швидко розправитися з буковинськими євреями, вважаючи їх носіями комуністичних ідей, прихильниками Радянського Союзу, ворогами румунської нації, причому ви-

рішальним у цих подіях став географічний або територіальний принцип. Переважну більшість буковинського єврейства (понад 75 тисяч) було ліквідовано не на території його проживання, а під час депортацій у транзитних таборах і безпосередньо у таборах і гетто Трансністрії.

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Володимир Фісанов у своєму виступі охарактеризував, що таке геноцид як цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національним, етнічним чи расовим принципом, і спробував порівняти Голокост з іншими відомими геноцидами, які, на жаль, мали місце в історії людства. При цьому він висловив застереження, що будь-який геноцид бере початок із уявлення про від природи дану чи історично сформовану суспільну нерівність, а також бажання збільшити життєво важливий природний чи суспільний ресурс однієї спільноти чи групи за рахунок іншої. На основі таких уявлень будуються різні ідеї, гіпотези, концепції, теорії, вчення, які обґрунтовують правомірність, доцільність чи необхідність знищення в той чи той спосіб певної суспільної групи, виправдовують і схвалюють геноцид.

Підсумовуючи, усі доповідачі зійшлися у тому, що пам'ять про Голокост на румунсько-українському прикордонні є дуже крихкою і фрагментованою. Та й загалом по Україні табуована в радянські часи тема ще не стала відомою для більшості українського суспільства. Для пересічного українця Голокост досі залишається абстрактною і чужою трагедією. Тому такі книжки, як-от праця Роберта Кувалека «Табір смерті у Белжеці», які пропонують нову для українського читача візію, дуже потрібні, вони сприяють процесу повернення пам'яті, допомагають зрозуміти і прийняти, а також учитися вшановувати жертв Голокосту, для яких Україна була домівкою.

Голокост – це біль світового єврейства. Водночас – це трагедія загальнолюдського значення. І ми маємо робити все для того, щоб ідеологія тоталітаризму, диктатури, ксенофобії, антисемітизму ніколи не мала місця в Україні.

*Джерело: Чернівецька філія Інституту модернізації змісту освіти МОН України*

## НАУКОВІ ПОДІЇ

### ПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ КОМПЛЕКСНОЇ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ БАБИНОГО ЯРУ

*(Київ, 6 лютого 2019 р.)*

6 лютого 2019 р. в «Укрінформ» відбулась презентація Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», розробленої робочою групою при Інституті історії України НАН України на замовлення Міністерства культури України та Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

Концепція передбачає створення цілісного меморіального комплексу, який охоплюватиме: меморіальний парк «Ба-

бин Яр – Дорогожицький некрополь»; Український музей Голокосту; Меморіальний музей Бабиного Яру; пам'ятні місця, пам'ятники та пам'ятні знаки, пов'язані з історією Бабиного Яру, що залишаться поза межами меморіального парку. Як пілотний проект концепція розглядає створення, на основі раніше розробленої Робочою групою концепції, Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру в історичній споруді контори колишнього Єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44.

Відео презентації концепції пропонуємо переглянути на офіційному сайті «Укрінформ».

*Джерело: ІА «Укрінформ»*

**ЗУСТРІЧ ЩОДО НАПИСІВ НА ПАМ'ЯТНИХ ЗНАКАХ  
У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ  
В РАМКАХ ПРОЕКТУ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»**  
(Київ, 18 лютого 2019 р.)

Дискусія між українською та німецькою сторонами вкотре засвідчила, що попри різну політику пам'яті у Німеччині та Україні конструктивний діалог та компромісні рішення можливі. Під час короткої та водночас плідної поїздки до Києва Уве Ноймеркер, директор Фонду Меморіал, Божена Козакевич, співробітниця проекту, та д-р Світлана Бурмістр провели низку зустрічей з українськими партнерами.



Учасники дискусії в Посольстві Німеччини в Києві

18 лютого на запрошення Німецького посольства у Києві відбулася дискусія щодо написів на пам'ятних знаках у Вінницькій області. Участь узяли Анатолій Подольський і Михайло Тяглий із Українського центру вивчення історії Голокосту, представники Вінницької міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій, секретар Державної міжвідомчої комісії Святослав Шеремета та директор Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович.

Під час продуктивної та цікавої дискусії учасникам вдалося знайти компромісне рішення. Після голосування у Вінниці за запропоновані нові написи можна буде розпочати виготовлення пам'ятних знаків.

Джерело: *Erinnerung bewahren – Захистимо пам'ять*

**НАУКОВИЙ СЕМІНАР «РІЗНІ «МИ» ТА СПІЛЬНА  
ІСТОРІЯ: ЯК ПИСАТИ ТА ГОВОРИТИ ПРО  
ВЗАЄМОДІЮ, НЕНАВИСТЬ ТА НАСИЛЬСТВО»**  
(Полтава, 6 березня 2019 р.)

У 2018 р. світ побачило знакове видання – книжка «Obertyn, Обертин, אָבערטינ – opowieści o życiu miasteczka/ оповіді про життя містечка», що є результатом спільної праці польських та українських істориків за координації наукового осередку «Пам'ять та Майбутнє» у Вроцлаві. На підставі писемних джерел та усноісторичних інтерв'ю у виданні представлено пам'ять поляків, українців і євреїв, що спільно мешкали в Обертині – невеликому містечку, яке до Другої світової війни належало Речі Посполитій, а опісля – Україні. Ця публікація показує, як тоталітарні режими ХХ ст. змінили життя



Учасники семінару, м. Полтава

людей, що мешкали разом, поставили їх по різні сторони Добра і Зла, Життя і Смерті. Такі праці є знаковими явищами і дають підстави говорити про широкий контекст вивчення історії взаємодії та насильства. Тому презентація книжки у Полтаві вилилася у повноцінний науковий семінар «Різні «ми» та спільна історія», організований спільно Українським центром вивчення історії Голокосту та Центром історико-антропологічних досліджень Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Презентував книжку доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ Юрій Волошин. Він розповів про те, як усноісторичні методи допомагають вивчати складні, контрверсійні й травматичні питання минулого. Йшлося про різні пригадування життя в одному й тому самому містечку, про те, як різні носії пам'яті мають власне минуле, як історики з різних країн можуть зшивати його до купи в одній книзі.

Другим доповідачем був кандидат історичних наук, директор УЦВІГ Анатолій Подольський. Його доповідь була присвячена дослідженню та викладанню історії Голокосту в Україні. Анатолій Подольський говорив про виклики, що сьогодні постають перед істориками та вчителями у контексті цієї тематики. Зауважу, що поміж учасників семінару було багато вчителів – колишніх учасників різних освітніх програм під егідою УЦВІГ, тому йшлося про важливі практичні моменти.



Під час відкриття семінару, м. Полтава

Під час обговорення усі зійшлися на тому, що говорити і писати про насильство й трагедії важко. Ті клішовані фрази та пафосну риторичку, що домінують в українському історичному наративі й шкільній історії, важко назвати розповіддю. Це радше монолог перед порожнім залом... Той, хто візьме на себе сміливість розповідати про Голокост, наражається на запитання, які не мають однозначних відповідей, а теми обговорення можуть завдавати болю і зачіпати особистісне. Історія Голокосту набагато об'ємніша, ніж власне акти фізичного знищення, вона незручна, важка і зачіпає не тільки жертв та убивць. Вона торкається й тих, хто незримо перебував поруч, спостерігав, мовчки схвалював або засуджував, намагався допомагати скривдженим або кривдникам. Історія Голокосту також оповідає про мирне сусідство і співіснування, бо вона має пояснити, як і чому у ХХ ст. колишні сусіди знищували тих, хто жив поруч. Необхідно пояснити також, що робити далі з цією важкою та болючою ношею, чи взагалі у подальшому можливі довіра, прощення, милосердя. Зрештою, ще складніші питання, пов'язані із трансляцією осмисленого на рівні практик викладання історії в школі, адже говорити про насильство з дітьми ще важче, але потрібно...

*Ігор Сердюк, модератор семінару, доктор історичних наук,  
координатор Центру історико-антропологічних досліджень  
ПНПУ імені В. Г. Короленка*

### ГОЛОКОСТ ОЧИМА ЄВРЕЙСЬКИХ ДІТЕЙ

*(відкрита лекція А. Подольського, директора УЦВІГ,  
в економіко-правовому коледжі  
Київського кооперативного інституту бізнесу і права)*

20 березня у рамках тижня кафедри соціально-гуманітарних дисциплін відбулася відкрита лекція Анатолія Подольського, кандидата історичних наук, директора Українського центру вивчення історії Голокосту, організована викладачами історії. Тема лекції: «Голокост очима єврейських дітей».

Пан Анатолій на прикладі дитячих щоденників розкрив становище єврейського народу в роки Другої світової війни, під час Голокосту, коли цілий народ був приречений на смерть. Щоденники дітей, які на власні очі бачили вирішення єврейського питання, є одним із важливих джерел, які дають можливість осмислити історію, усвідомити відповідальність за пам'ять про минуле.



*Під час презентації*

У книжці «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти» висвітлено життя Марти Горен, яка нині мешкає в Ізраїлі, вже має правнуків. Вона народилася у Польщі, в дитинстві потрапила у вир Голокосту. Коли Марті було вісім років, матір, рятуючи її життя, відправила доньку від вигаданим іменем подалі від рідного м. Чорткова, до Варшави. Це історія єврейської дитини, яка трималася за життя попри жахливі втрати та згодом віднайшла себе у державі Ізраїль.

Анна Франк вела свій «Щоденник» понад два роки, переховуючись від нацистів в одному з будинків м. Амстердам. У ньому відображено вражаючий світ почуттів і думок авторки. Ця книжка — хвилюючий документ, що неспростовно викриває людиноненависницьку політику геноциду, яку здійснювала гітлерівська Німеччина.

Родину автора «Щоденника Давида Рубіновича» було депортовано в табори смерті. У книзі описано спостереження підлітка, який опинився в умовах екстремальної ситуації, та водночас це вражаючий документ з історії Голокосту Польщі.

Після закінчення лекції студенти отримали примірники бюлетеня «Уроки Голокосту», а бібліотека ККІБП поповнилася новими виданнями Українського центру вивчення історії Голокосту.

*Джерело: <https://kkibp.edu.ua/>*

## ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

### ОСОБЛИВОСТІ ДОГЛЯДУ, УТРИМАННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ ЦЕРЕМОНІЙ НА МЕМОРІАЛАХ ЖЕРТВАМ ГОЛОКОСТУ У ВОЛИНСЬКІЙ, ЛЬВІВСЬКІЙ ТА РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ: проблемні питання та шляхи вирішення (за підсумками 2018 р.)

Кожен проект має свій початок і своє завершення. Однак показником успішності є збереження та розвиток його результатів. Меморіали жертвам Голокосту, які постали на територіях Волинської, Львівської та Рівненської областей під час реалізації пілотного етапу проекту «Захистимо пам'ять», потребували і потребують сьогодні уваги та догляду.

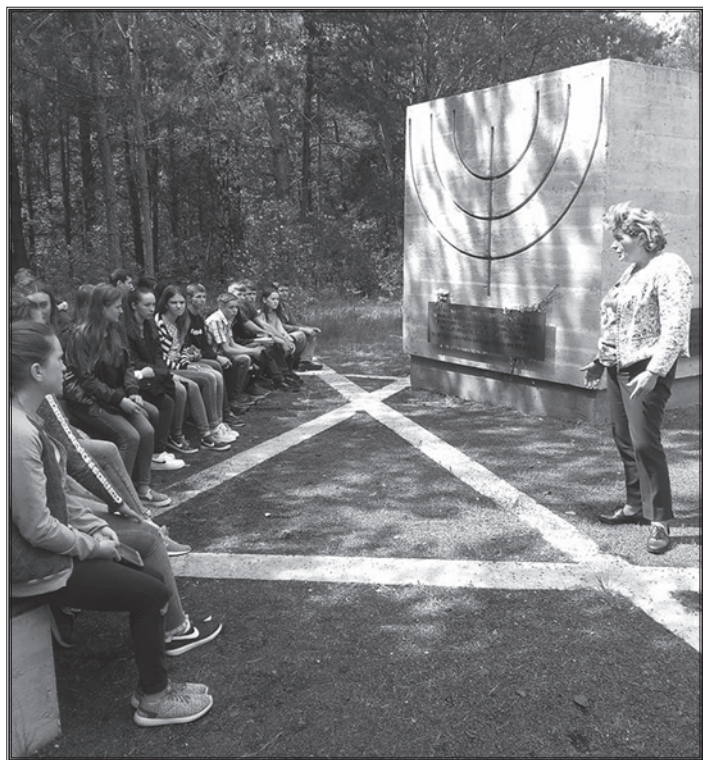
Упродовж 2014–2017 рр. усі заходи, пов'язані з належним утриманням місць пам'яті, відбувались несистематично, а подеколи ці місця довгий час не прибирали, особливо влітку. Основна проблема полягала у тому, що до 2018 р. не всі меморіали мали статус пам'яток місцевого значення, а тому представники місцевих органів самоврядування не вважали своїм



*Учні місцевої школи прибирають меморіал жертвам Голокосту в с. Кисилін Локачинського району Волинської області*

обов'язком самостійно прибирати об'єкти або через брак коштів не могли забезпечити відповідний догляд. Проте завдяки підтримці Фонду вбитих євреїв Європи у 2017 р. вдалося дещо налагодити співпрацю з представниками місцевих органів самоврядування та розв'язати проблему з доглядом місць пам'яті. Зокрема, у с. Острожець (Рівненська область) та м. Рава-Руська (Львівська область) утриманням меморіалів у належному стані займалися безпосередньо комунальні підприємства. У Бахові (школа с. Вербка), у селах Кисилін і Прохід (Волинська область) спільно прибирали сільські ради і місцеві школярі.

Така співпраця продовжилась і в 2018 р. Ба більше, до догляду деяких місць пам'яті долучились представники місцевих єврейських громад. Активніше й частіше почали відвідувати меморіали учні шкіл, розташованих поблизу.



*Урок пам'яті на меморіалі жертвам Голокосту у с. Прохід Ратнівського району Волинської області, за участю школярів Голобської гімназії та керівника волонтерської групи вчителя історії Олени Оришкевич*

Із метою підтримки волонтерського руху та ентузіазму з боку навчальних закладів Фонд «Меморіал убитим євреям Європи» продовжив започатковану у 2017 р. традицію організувати екскурсійні поїздки груп школярів на меморіали жертвам Голокосту (із компенсацією транспортних витрат). Учні-волонтери мали змогу більше дізнатися про історію єврейських громад, їхні культуру і звичаї, зрозуміти складний період історії війни і належно поставитися до місць масових захоронень жертв Голокосту. З іншого боку, вони отримали гарний досвід волонтерства, що вплинуло на їхнє моральне виховання.

Наведемо враження учнів Кисилінської школи, які відвідали у 2018 р. Меморіал жертвам Голокосту у с. Бахів:

\*\*\*

*Війна — це завжди страшно... Навколо смерть, кров, плач і стогін... Батьки, брати, чийсь сини і дочки усвідомлюють, що захист рідної землі від ворога — це головний обов'язок кожного громадянина. Сьогодні ми, діти України, розуміємо, що наші рідні, близькі й зовсім незнайомі люди захищають нас, жертують своїм життям.*

*Ми любимо свою землю! Ми хочемо миру! Ми прагнемо, щоб усі люди, які тут живуть, відчували радість, щастя. Адже боляче, коли ворог забирає чийсь життя. А серце плаче від того, що цих життів тисячі. Так, історія часто розповідає про страшні випадки вбивства людей. Ми ще дуже багато не знаємо, ми своїм дитячим серцем сприймаємо життя по-іншому. Та ми розуміємо, що убивати людей — це гріх. І хоч би хто ти був, українець чи поляк, єврей чи німець, ти повинен бути Людиною. Життя дано Богом, і жити потрібно гідно на цій землі.*

*Нам боляче дізнаватись про трагедії євреїв, які були в Бахові, Кисиліні та інших селах, містах. Ми тремтіли в той момент, коли слухали про жахіття, яке було на нашій землі. Віримо, що усі війни на землі зникнуть, що мир запанує в Україні.*

*Христина Кушнір, учениця 8 класу*

\*\*\*

*Ми недавно відвідали з друзями меморіал у селі Бахів. Це місце страти тисячі євреїв із міста Ковеля. Я уважно слухала розповідь пані Оксани Суцук. Мене вразило, що єврейський народ, який довго жив поруч із нами, так трагічно загинув, було знищено їхню культуру. Дуже гірко, що це відбулося.*

*Меморіал у Бахові мені сподобався незвичною формою і виглядом, він трішки схожий на наш, але дуже великий. А ще він розташований у лісі, а не в полі, як у нас. На цьому місці дуже тихо... мабуть так і має бути. Нехай загиблі спочивають, а ми повинні піклуватися про такі місця.*

*Оленка Тур, учениця 6 класу*

\*\*\*

*Ми їздили на екскурсію у Ковельський район до села Бахів. Наш екскурсовод Оксана Петрівна розповіла нам про сумну долю євреїв, які жили там. Мені дуже жаль тих малих, дорослих і старих, які хотіли жити повноцінним і радісним життям. Вони загинули у Другій світовій війні. Їх розстрілювали німці, бо вважали, що євреї не були людьми.*

*Але я сподіваюсь, що такого в Україні і в цілому світі більше не буде.*

*Ми всі слухали розповідь Оксани Петрівни і співчували тим 8 тисячам людських життів, які загинули безневинною смертю. Дякуємо за цікаву екскурсію, ми дізнались багато нового.*

*Юля Дворачук, учениця 5 класу*

\*\*\*

Екскурсійна робота завжди вимагає підготовки та розуміння аудиторії. На жаль, не всі випускники проекту мають змогу супроводжувати туристичні групи або організувати для відвідувачів екскурсії та проводити пам'ятні церемонії на «своїх» меморіалах. Тому супроводжувати доводиться дуже часто власне місцевій координаторці проекту. Але й ці питання уже вирішуються шляхом проведення інформаційних воркшопів для вчителів-організаторів, які не мали попереднього досвіду і не були учасниками освітніх програм партнера проекту «Захистимо пам'ять» Українського центру вивчення історії Голокосту.

Підсумовуючи, зазначимо, що завдяки активній підтримці Фонду «Меморіал вбитим євреям Європи» нам вдалося не лише організувати належний догляд за Меморіалами жертвам Голокосту, а й пояснити місцевим громадам важливість цих місць пам'яті. Адже вони є не лише об'єктами культурної спадщини, а й ефективним елементом освітнього процесу з протидії поширенню у нашому суспільстві таких явищ, як шовінізм, ксенофобія і антисемітизм.

*Оксана Суцук, локальна координаторка з догляду й утримання місць пам'яті на території Волинської, Львівської та Рівненської областей*

### НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР «ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЦЕРЕМОНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ЕКСКУРСІЙ НА МЕМОРІАЛАХ ЖЕРТВАМ ГОЛОКОСТУ» (Луцьк, 16–17 березня 2019 р.)

Із часу завершення реалізації активної фази проекту «Захистимо пам'ять» на території Волинської, Львівської та Рівненської областей, тобто спорудження та відкриття Меморіалів жертвам Голокосту, минуло майже 5 років. Упродовж цього періоду партнери проекту Фонд «Меморіал вбитим євреям Європи» (м. Берлін), Міністерство закордонних справ Німеччини, Український центр вивчення історії Голокосту (м. Київ) намагалися підтримувати місцеві ініціативи випускників проекту, а саме: допомогти у догляді й утриманні місць пам'яті, у розвитку волонтерського руху, у проведенні пам'ятних церемоній та екскурсійної роботи. Основним ресурсним потенціалом для здійснення цих напрямів мали стати випускники пілотного проекту – вчителі історії місцевих (і не тільки) шкіл, які активно брали участь у збиранні інформації щодо місця пам'яті, здобули теоретичні та практичні знання з історії Голокосту, методики проведення тематичних уроків тощо. Проте, через низку причин, деякі учасники залишили проект до його завершення, інші охочі не мали змоги вчасно зголоситися до участі, ще інші, які успішно завершили навчання, проживають на значній відстані від місця пам'яті й не мають змоги часто його відвідувати та проводити екскурсії для відвідувачів.

З огляду на цю проблему, було прийнято рішення 16–17 березня провести у м. Луцьку своєрідний воркшоп, тобто навчально-методичний семінар для усіх охочих опікуватися Меморіалами жертвам Голокосту. Місцем проведення було обрано Волинську державну обласну універсальну наукову бібліотеку імені Олени Пчілки. Слід зауважити, що директор бібліотеки Людмила Стасюк не лише люб'язно прийняла нас, а й стала активним учасником семінару. Адже бібліотека по-



*Під час презентації сайту проекту «Захистимо пам'ять»*

стійно проводить вечори пам'яті, краєзнавчі студії, відзначає важливі дати і події, пов'язані з історією єврейської громади Волині. А також є нашим партнером у здійсненні координаційних заходів проекту.

Дуже важливо, що до участі у семінарі зголосилися не лише вчителі історії місцевих шкіл, а й викладачі інших предметів – української мови та літератури, інформатики, а також молоді краєзнавці-науковці та вчителі молодших класів, які чи не вперше побували на такому заході. Звичайно, не всі вони мали цілісне уявлення про проект «Захистимо пам'ять». Тому перше, що було зроблено, це демонстрування присутнім найшвидшого джерела отримання інформації – інтернет-сторінки проекту, де можна отримати усі дані про організаторів та керівників, про вже збудовані та відкриті Меморіали жертвам Голокосту і про майбутні місця пам'яті, про історію кожного місця та його інформаційний потенціал. Особливу увагу було зосереджено на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ), де під рубрикою «Захистимо пам'ять» можна знайти найповнішу інформацію про пілотні місця проекту та особливості їх розташування, а також ознайомитися з джерельною базою та літературою.

Усі учасники насамперед очікували отримати інформацію про історію євреїв, їхню культуру, релігію та особливості проживання на території України, а також дізнатися про методику проведення уроків пам'яті на місцях масової загибелі євреїв та проблеми викладання цієї важкої теми школярам різних вікових груп. Навчально-методичний семінар умовно було



*Лекція Анатолія Подольського*



Робота в групах

поділено на дві частини. Першу, теоретичну – провів у лекційно-презентаційній формі директор УЦВІГ Анатолій Подольський. Завдяки цікавим і різноманітним матеріалам з історії та культури єврейських громад, їхній насиченій інформативності, дотепним зауваженням і тематичним підходам Анатолію Юхимовичу вдалося не лише створити невимушену атмосферу в аудиторії, а й показати колорит єврейської культури, сформувати уявлення про спільне довоєнне співжиття та взаємовпливи на місцевій території. Надалі, це дало змогу учасникам зрозуміти масштаб трагедії винищення єврейства, побачити наслідки зникнення єврейських громад із життя місцевого населення. Центральною темою лекційних занять була, звісно, тема Голокосту. Анатолій Юхимович намагався у доступній формі донести аудиторії інформацію про суспільно-політичне життя Німеччини напередодні Другої світової війни, означити основні аспекти формування нацистської ідеології і антисемітизму, з'ясувати особливості німецького окупаційного режиму на території України, пояснити поняття «Голокост» та його перебіг на українських теренах та ін.

Проведенням другої, практичної частини семінару займався координатор освітніх програм УЦВІГ Віталій Бобров. Зокрема, учасники змогли ознайомитися з виданнями Центру, які слугували допоміжним матеріалом під час проведення тематичних уроків з історії Голокосту: збірником усних свідчень «Від першої особи», щоденниками жертв, які пережили війну, методичними журналами з протидії ксенофобії та антисемітизму тощо. Також учасники під час практичних занять працювали з історичними документами, аналізували поведінкові лінії під час Голокосту, намагались дискутувати на прикладі власних сімейних історій.

У другий день семінару представляли свої досягнення в екскурсійній роботі випускниці пілотного проекту Любов Кремінець (м. Рава-Руська) та Наталія Дерев'янка-Дудка (с. Привітне Локачинського району Волинської області). Лекторки самостійно розробили методики проведення екскурсій на місцях пам'яті, сформували власні портфелі екскурсиводів, поділилися досвідом проведення екскурсій для різних вікових категорій. Для учасників це було дуже важливо, оскільки вони могли детально розглянути підготовлені матеріали, поставити запитання і отримати змістовні відповіді, проконсультуватись та обмінятися досвідом. Особливо цінними були поради персоналізувати історію кожної громади, намагатися повернути кожній унікальне історичне обличчя. Тобто намагатися включати до змісту екскурсії сімейні історії як жертв, так і очевидців, доповнювати розповіді про довоєн-

не життя єврейських громад аудіо- та відеозаписами свідчень, використовувати уривки відомих радіовистав, художніх фільмів, зразків єврейського фольклору (казок і пісень). Така візуалізація та емоційна наповненість екскурсій або пам'ятних церемоній краще сприятиме засвоєнню і розумінню історії життя та загибелі єврейства під час Голокосту, а також допоможе уникнути отримання моральних травм від проведення заходів, особливо у молодшій віковій групі відвідувачів.

На завершення семінару учасникам подарували цікаву, різнопланову літературу – нові видання УЦВІГ.

Загалом враження в усіх присутніх від проведеного навчально-методичного семінару залишилися дуже позитивні, з'явилися надії на подальшу спільну співпрацю. Така форма проведення координаційних зустрічей дає підстави сподіватися, що збудовані Меморіали жертвам Голокосту у Раві-Руській, Кисиліні, Бахові, Проході, Острожці не лише будуть означеннями місць загибелі єврейських громад, а й стануть місцями пам'яті і пам'ятання для теперішнього та майбутнього поколінь.

*Оксана Суцук, локальна координаторка з догляду й утримання місць пам'яті на території Волинської, Львівської та Рівненської областей*

\*\*\*

«Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього», – цей вислів Максима Рильського дуже актуальний сьогодні. Це твердження цілком стосується подій Голокосту – масового і жорстокого винищення євреїв, людей, що проживали на теренах нашої Батьківщини, а, отже, були частиною НАШОЇ історії.

Знати і пам'ятати – це, звісно, речі різні. На мою думку, глибшим за значенням є слово «пам'ятати». Бо, як кажуть, можна знати, знати і забути, а пам'ять – це все-таки те, що не згасає і не має права згаснути. Однак ці поняття нероздільні. Ми повинні знати і пам'ятати, щоб не допустити повторення страшних подій минулого, бо від цього залежить наше сьогодні і майбутнє.

Питання історичної пам'яті є надзвичайно важливим зараз. І для того, щоб цю пам'ять зберегти, її слід відроджувати, повертати з небуття.

«Захистимо пам'ять» – саме таку назву має проект, присвячений маловідомій сторінці історії з дослідження масових розстрілів євреїв на окупованих територіях Східної Європи. Саме цьому болючому питанню було присвячено методично-науковий семінар для вчителів, який нещодавно відбувся у м. Луцьку, на якому і мені, учителю української мови та літератури, випала, без перебільшення, чудова нагода побувати.

Я вважаю, що питання і проблеми, порушені на семінарі, не залишили нікого байдужим. Надзвичайно цікавими були лекції директора Українського центру вивчення історії Голокосту п. Анатолія Подольського, не менш пізнавальними і цікавими були практикуми, які провів координатор освітньої складової проекту «Захистимо пам'ять» Віталій Бобров. Упродовж двох днів я суттєво збагатила, поглибила і переосмислила свої знання щодо питань Голокосту; відчула дружню, приємну і невимушену атмосферу в колі небайдужих, надзвичайно обізнаних і цікавих людей; отримала безліч вражень від почутої інформації, а головне – зрозуміла, що зберігати історичну пам'ять – це завдання не лише вчителів-істориків, це завдання кожного небайдужого вчителя-предметника.



Тільки спільними зусиллями педагогів можна відродити історичне минуле і зберегти його, виховуючи таким чином свідому молодь, здатну критично мислити, поважати не лише свої звичаї та традиції, а й тих людей, які колись жили на території нашої держави.

Упевнена, використання на уроках живих матеріалів (свідчень, фото, спогадів тощо) допоможе збудити свідомість наших вихованців і захистити пам'ять про євреїв, таких самих людей, як ми з вами; людей, що жили серед нас; людей, які творили, вірили, мріяли; людей, життя яких — гідний приклад для наслідування і чия доля до болю близька до долі українців.

Тож не маємо права мовчати і тим більше не маємо права забути!

*Оксана Кондзелко, учитель української мови і літератури Рава-Руської ЗОШ № 2 Жовківського району Львівської області*

\*\*\*

Вибір без вибору... А чи таке взагалі можливо? Повертаючись до історії Голокосту, можна впевнено сказати, що так. Людей змушували відкрито йти на смерть, вбивали лише за те, що у паспорті було одне-єдине «зайве» для когось слово ЄВРЕЙ. Ніхто не розцінював їх як особистостей, усе переводили лише на кількість «убитих одиниць».

Про проект «Захистимо пам'ять» я вперше дізналась у 2013 р., коли була ще ученицею 11 класу. Зараз я можу з впевненістю сказати, що цей проект досягнув чималих масштабів. На навчально-методичному семінарі, що проходив у Луцьку, я почула чимало нового, по-іншому переоцінила деякі речі, перейняла досвід колег щодо проведення екскурсій місцями масових поховань євреїв.

Я вважаю, що тему Голокосту треба розглядати не лише на уроках історії. Кожен вчитель, незалежно від фаху, може стати для дітей ліхтариком, який розповість про ті жахливі події, які відбувалися на теренах нашої держави у 1941–1945 рр. Адже наші діти, особливо ті, що проживають там, де є масові поховання євреїв, повинні знати правду, хоч би якою гіркою вона була. Ми як вчителі маємо виховувати в дітей почуття толерантності, повагу до прав, свобод і законних інтересів людини, відповідальне ставлення до оточення, аби вони розуміли цінність людського життя.

*Ірина Бас, учитель математики та інформатики Рава-Руської ЗОШ I–III ступенів № 2 Жовківського району Львівської області*

\*\*\*

Бувши студентом 4 курсу, я вперше взяв участь у цьому семінарі. Історія Голокосту тривалий час викликає в мене неабияку цікавість, зокрема маю низку запитань до самого себе як майбутнього фахівця з історії. Напевно, зацікавленість і певна неузгодженість пов'язані з тим, що я народився у с. Кисилин, на околицях якого було вбито єврейське життя.

За даними О. Цинкаловського, «станом на кінець XIX ст. в містечку Кисилин було 41 будинок і 598 жителів, в тому 73 % жидів». У листопаді 1941 р. у цьому населеному пункті війська Третього райху створили гетто, в якому зібрали єврейську громаду зі всієї округи — сіл Озютічі, Холопичі, Твердині та Юхимівка, а за межами села (в напрямку села Твердині) в серпні 1942 р. розстріляли за різними підрахунками понад 500 євреїв і близько 10–15 осіб ромської національності.

Роботу навчально-методичного семінару було структуровано у три блоки:

- лекційний матеріал;
- практикуми;
- презентації та виступи, зокрема напрацювання координаторів проекту «Захистимо пам'ять» за період функціонування УЦВІГ.

Насамперед, варто згадати надзвичайно захопливі лекції модератора заходу, кандидата історичних наук, директора УЦВІГ Анатолія Подольського. Подано багато цікавих фактів, лекції вирізняються доступною термінологією, характеристикою джерельної бази та своєрідним підходом до вивчення історії Голокосту. Найбільше вразила лекція на тему «Життя євреїв на українських теренах до Голокосту» А. Подольського. По-перше, основну увагу було зосереджено на проблематиці основних причин та передумов розгортання геноциду єврейської общини на українських землях; по-друге, охарактеризовано життя євреїв у культурному, релігійному, політичному та економічному вимірах, задовго до початку Другої світової війни.

Особливої уваги заслуговує робота у практичній площині Віталія Боброва — координатора освітньої складової проекту «Захистимо пам'ять» УЦВІГ, а саме у підготовці матеріалів та проведенні практикумів «Голокост на теренах України від першої особи. Як працювати зі спогадами та щоденниками з різновіковою аудиторією та на різних уроках» та «Дилеми у розмові про події Голокосту».

Упродовж семінару учасники мали нагоду попрацювати з історією Голокосту у свідченнях очевидців. Отримавши індивідуальну папку із текстами інтерв'ю, ознайомилися із вмістом, паспортизацією кожного свідчення, переліком проблемно-орієнтованих запитань та правильністю проведення інтерв'ю.

Наступний практикум стосувався дилем у розмові про події Голокосту. Під час роботи ми детально ознайомилися із динамікою подій навколо євреїв різного вікового рівня, поділилися стратегіями їх порятунку та подискутувати на тему «Як би вчинив ти?».

У підсумку, ми вкотре підкреслили значущість свідчень очевидців та можливості їх застосування під час проведення позакласних заходів зі вшанування пам'яті про загиблих або у процесі екскурсій.

Неможливо оминати увагою презентацію В. Боброва та О. Сушук «Інтернет-ресурси проекту, їх інформаційна наповненість», в якій названо основні інтернет-джерела, з яких можна почерпнути чимало цікавої інформації про УЦВІГ та проект «Захистимо пам'ять», масив даних з історії Голокосту низки населених пунктів із різноманітними додатками: історичними джерелами, науковою літературою, спогадами та мемуарами, фото- та відеоматеріалами, мапами, усноїсторичними свідченнями тощо.

Змістовними були виступи Наталії Дерев'янки-Дудки та Любові Кремінець, котрі ознайомили нас із методикою проведення екскурсій місцями пам'яті та подання матеріалу з історії життя єврейських громад для різних вікових категорій. Пані Наталія та Любов презентували розробки власних туристичних маршрутів, які стосуються історії Голокосту на теренах Локачинщини та м. Рава-Руська; приклади мап, на яких детально зображені вулиці, будинки, синагоги, майстерні, ремісничі прибудови, єврейські кладовища, гетто та місця розстрілу єврейської общини.

Учасники заходу мали змогу оглянути портфель екскурсовода, в якому містяться різноманітні світлини, схеми, мапи, тексти, свідчення очевидців тощо. Під час активного обгово-

рення було вирішено питання, яке стосувалося подання історії Голокосту та проведення екскурсій для школярів початкових класів.

Загалом робота навчально-методичного семінару пройшла на високому рівні, вирізнялася гостротою дискусій, плідною співпрацею, змістовністю, дружньою атмосферою та актуальністю. Я отримав багато позитивних емоцій, змістовної та насиченої фактами інформації, задоволення від знайомств та відповіді на певні запитання, які стосувалися історії Голокосту як у Кисиліні, так і в Україні в цілому.

*Дмитро Лошик, студент 4 курсу факультету історії, політології та національної безпеки СНУ ім. Лесі Українки, м. Луцьк*

\*\*\*

Мені пощастило взяти участь у семінарі вчителів історії. Дуже сподобалось, що він відбувався у дружній неформальній атмосфері. Організатори підготували змістовні та цікаві заняття. Самі того не розуміючи, ми з кожною хвилиною все більше заглиблювались у життя єврейського народу України до тих страшних днів Голокосту. Дуже цікавою була робота зі

збірником «Від першої особи». Кожна історія тих людей, яким вдалось пережити Голокост, неповторна і по-своєму трагічна. Люди, яких вбивали просто за те, що вони народились, намагались врятувати себе, як могли. Важко уявити і зрозуміти ту байдужість, яку виявляли українці в той час.

Також ми опрацьовували методи вивчення Голокосту в школі, як-от метод дилем.

Всі отримані тут знання я передам своїм учням. Адже це частина нашої історії, а отже, історичної пам'яті. Дуже важливо, щоб молоде покоління це зрозуміло, а особливо коли Україна переживає вкрай тяжкі часи.

Сьогодні Україна є домівкою для більш ніж сотисячної єврейської громади, яка відіграє важливу роль у розбудові та зміцненні нашої держави. Разом із представниками інших національностей євреї зі зброєю у руках захищають на сході незалежність і територіальну цілісність Української держави від російської агресії. Ми маємо відчувати не провину, а відповідальність за своє минуле. Відповідальність за те, щоб зберегти його таким, яким воно було.

*Ангеліна Сокол, вчитель історії ЗОШ І–ІІ ступенів, с. Кисиліні Локачинського району Волинської області*

## ПРОЕКТ «БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ»

### БАБИН ЯР пам'ять на тлі історії

Путівник для вчителя. Інтерактивна версія

#### Новий інтерактивний ресурс для освітян

Ми раді представити новий інтерактивний ресурс – путівник для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Ресурс стане вам у пригоді, якщо ви:

- викладаєте історію та/або інші предмети гуманітарного циклу;
- працюєте з різними віковими групами, є класним керівником, педагогом-організатором або заступником директора з виховної роботи;
- любите працювати з інтерактивними технологіями;
- заохочуєте в освітньому процесі критичне мислення, міждисциплінарні підходи, методики, що активують, розвиток емпатії та емоційного інтелекту;
- шукаєте нових способів виховувати в учнів відповідальність, повагу до загальнолюдських цінностей, толерантність, громадянську позицію;
- готові ризикнути і дати учням можливість використовувати гаджети на уроці;
- хочете самі створити для себе заняття своєї мрії у спеціальному конструкторі занять;
- або хочете скористатися вже готовими розробками колег;
- потребуєте додаткових матеріалів для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру згідно з рекомендаціями офіційних освітніх установ.

Щиро запрошуємо вас до користування ресурсом та створення власних занять. Чекаємо на конструктивні відгуки.



Проект «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» присвячено пошуку шляхів (від)творення пам'яті про всі трагедії Бабиного Яру та обговоренню актуальності пам'яті про Бабин Яр в історії та сьогоденні. Новий освітній ресурс – це збірка навчально-методичних розробок шкільних занять на основі матеріалів віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті», а також програма-конструктор занять для всіх охочих.

Проект «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» здійснюється Українським центром вивчення історії Голокосту, Українським інститутом національної пам'яті, Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Музеєм історії міста Києва за підтримки Українського інституту національної пам'яті та Благодійної ініціативи «Українсько-єврейська зустріч» (Канада).



Інформація УЦВІП



Виступ Віталія Нахмановича



Під час роботи семінару. Галина Корнієнко, Віталій Бобров

### Презентація інтерактивного збірника навчальних занять «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» у Черкасах

27 і 28 березня 2019 р. у Черкасах відбулася перша регіональна презентація нового інтерактивного ресурсу «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя».

Пропонований інтерактивний ресурс розроблено як додаткові матеріали на допомогу вчителю для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру – жертв нацистського та радянського тоталітаризмів до, під час та після Другої світової війни. Він орієнтований на освітян, які викладають історію та/або інші предмети гуманітарного циклу, працюють із різними віковими групами.

Заходи пройшли у співпраці з Черкаським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти та Міським методичним кабінетом установ освіти м. Черкаси, а також Першою міською гімназією Черкаської міської ради. Методисти та голови методичного об'єднання Черкаської області, а також учителі історії міста Черкаси змогли ознайомитися з віртуальним проектом «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», опрацювати віртуальну виставку та інтерактивний путівник для вчителя, розробити плани власних занять та презентацій і протестувати онлайн-



Учасники семінару в Черкасах

конструктор уроків, який є частиною путівника для вчителя.

Усі учасники семінару отримали сертифікати про участь, друкований примірник видання та матимуть можливість безкоштовно замовити видання для розповсюдження серед колег.

Джерело: <https://uinp.gov.ua/>

## МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

### СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ЄВРЕЇВ У БУДЬОНІВСЬКОМУ ЛІСІ (Чернігівщина)

...Передвоєнне село. Кожна сім'я зайнята своїми клопатами. Вчасно посіяти, сполоти город, накосити сіна, відробити в колгоспі. Але, незважаючи на напружене життя, жінки і дівчата встигали ще і поговорити – «ляси поточити». «А чи ви чули, Андрійчик Іван у відпустку приїхав. Статний такий, гарний, а що вже розумний, то рівні в селі йому не було. Кажуть люди, що буде і далі пілотом служити, “погоду узнавать”». Ця чутка враз облетіла село. Кожній дівчині хотілось

побачити красеня, не одна сподівалась сподобатись йому. Але Іванові сподобалась молода, чорнява вчителька, що викладала в місцевій школі. Звали її Ганна Абрамівна, родом була з Коропа, а читала німецьку мову. Запав юнакові в душу погляд серйозних, карих очей, чорна коса і гнучкий стан. Став він навідуватись на квартиру, де жила вчителька, подружились. Мабуть, сподобався і Ганні Іван, бо коли поїхав на службу, жодного хлопця до себе не підпустила. Вони стали листува-



Страшна трагедія Червоного. Свій «Бабин Яр»

тись, юнак частіше навідувався додому. Через деякий час відгуляли весілля.

Ганна стала жити із свекрухою. Мати не могла нахвалитися невісткою: розумна, моторна, роботяща. Та ще й учителька. Як казали старожили, одружитись на той час з учителькою – то ж велике діло! Дарма, що єврейка, зате людина добра. Якийсь час Іван мотався між роботою і домівкою, але народження сина зупинило його. Юрко (так звали хлопчика) швидко підростав. Розумний такий, кмітливий ріс на радість батькам. Бабуся не могла нахвалитися онуком. А через шість років народилась маленька Анечка. Здається, жити в цій сім'ї в любові і радості, рости дітей, та не судилося...

Аналогічна доля склалася і в іншій єврейській дівчині Фані. Закінчивши педагогічний вуз, вона приїхала до Червоного працювати вчителем. Тут згодом знайшла свою половину, одружившись з Клименком Миколою. Дітей у них не було, тому всю душу і любов вона віддавала своїм учням, за що її любили діти і поважали односельці.

Настав страшний 1941 рік... Люди чули про звірства фашистів, чули і про ненависть їхню до євреїв. Знали це і дві сім'ї, які з острахом чекали приходу гітлерівців. Старі люди кажуть, що, можливо, Ганна Іванівна і втекла б, та була вагітною Анночкою. Чекати на прихід гітлерівців довго не прийшлося.

Вони прийшли несподівано... Місцевий поліцай ударом ноги відкрив двері і глузливо промовив: «Збирайтесь, пані вчителько! Поїдете від нас своїх жидів учити». Сиділа, знесилена від недавніх пологів і не розуміла: «Куди їхати! Зима, діти маленькі...» – ледь промовила. «Нема коли слухати, у мене – наказ! Збирай манатки – і на підводу!» – сказав, як відрізав.

Що робити? Поліцай порядкував у хаті, нагадуючи, щоб не забули документи та золоті речі. А тим часом дід Михайло вийшов у двір, щоб перехопити Юрчика, онука улюбленого, що до сусідського хлопчика подався. Повів внука до стодоли, де насіння соняшнику зберігалось: «Сиди, дитино, в мішку, поки я не прийду», – та й пішов до хати невістку виряджати.

А вона вже стояла з клунками та маленькою дитинкою в руках. «А друге гадючєня єврейське де?». «Та побіг гуляти десь», – потупив очі дід. «Сховав, Михайле, виплодка свого», – і вдарив прикладом гвинтівки по плечах, і посипалися стусани по голові і боках. «Не бийте діда, я тут!» – прибіг Юрко. «Молодець, хлопчик, любиш діда», – засміялись поліцаї. І повели... Матір двох дітей, шестирічного Юри і чотириденної Ані.

На вулиці вже стояла підвода з німцем та Фанею Юхимівною. Німці покидали на віз, як дрова, дітей, посадили Галину Аврамівну і хутором повезли в сторону Коропа. Бабуся, у якій сльози туманили все навкруги, бігла за возом, благала віддати хоча б дітей, вони ж нікому не завинили. Спіткнувшись, упала; в старенької не вистачило сил піднятися, а віз із криками дітей усе віддалявся. І коли його зовсім не стало видно, бабуся почула три постріли, а потім четвертий. Бричка з фашистами проїхала назад, а старенька усе лежала, не в змозі піднятися. Зібравшись з останніми силами, вона піднялася і, спотикаючись, пішла в той страшний ліс, де була її сім'я, яку вона так любила. Відразу за селом, вона побачила сліди босих ніг на снігу. Німці розділи всіх євреїв догола, і до місця страти вони йшли голі. По цих слідах вона і знайшла ту страшну місцину. Недалеко в лісі, як їхати по шосе в Короп, з лівої сторони була розстріляна її сім'я. Вони лежали на снігу, розкинувши руки. Бабуся чавунними ногами почвாலала в місцеве управління і стала просити дозволу на захоронення нещасних. Плакала, благала, казала, що собаки розтягнуть тільця її онучат. Зглянувшись над нею, дали дозвіл. Вбитих було поховано на тому місці, де їх розстріляли. Була викопана одна братська могила на всіх.

Про розстріл молодої вчительки-єврейки та її малолітніх дітей я дізналася з розповіді своєї мами ще дитиною. Але і уявити не могла, що сама, ставши вчителем історії, повернувшись до цієї страшної події як дослідник і як просто небайдужа людина.

Вчительку Анну Аврамівну Андрейчик, її діток Юру та Аню розстріляли 13 лютого 1942 р. в Будьонівському лісі Коропського району. Розстріляли жорстоко і цинічно, за доносом. За 8 км від Будьонівки було село Пролетарське, де також проживали декілька євреїв. Про них ніхто не доніс... Вони жили. Вбивство матері, вбивство новонародженої дитини з матір'ю – що може бути страшнішим?

Коли село звільнили від німців, на могилі встановили пам'ятник, який стоїть і досі. Скінчилась війна, минули роки. Однак жителі Червоного пам'ятають цю трагедію. Цю історію передають із покоління в покоління. Кожного року пам'ятник фарбують, прибирають біля нього, садять квіти.

### «НЕ ВСТИГЛИ...» (Пам'яті Ані та Юри Андрейчиків)

Не встигла я сказати ненці «мама»,  
А я татуся не обняв після війни.  
Мені лиш шість було, коли нас в лісі розстріляли.  
Я прожила всього чотири дні.

Учила мати нас людей любити,  
Щасливими нас бачила в житті.  
Та не вдалося нам його прожити,  
Тепер лиш сосни бачимо у вічних сні.  
Ні разу я у ляльки не пограла,  
Ніяк з сестричкою не можемо зрозуміти:  
За що нас з мамою у лісі розстріляли,  
Ми ж просто діти, ми – звичайні діти!  
Пробач, матусю! І ти, сестро!  
Не зміг вас я від цього захистити!  
Ми ж... – «Мамо!»  
Це слово дівчинка сказала вже на тому світі...

Ганна Савич, вчителька історії школи-інтернату  
с. Черешеньки Коропського району Чернігівської області

## НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ



Побачило світ нове число часопису «ГОЛОКОСТ І СУЧАСНІСТЬ. СТУДІЇ В УКРАЇНІ І СВІТІ» — № 1 (16) за 2018 р. Пропонуємо ознайомитись із його змістом.

### ЗМІСТ

#### ДОСЛІДЖЕННЯ

**Сергій Бурлака**

Доля єврейських дітей Білої Церкви під час нацистської окупації

**Анна Вилегала**

Втрачений світ: життя та загибель сільських євреїв Галичини у сучасних свідченнях українських очевидців

**Микола Тімков**

Ідеї, приховані цифрами. Австрійська імперська демографічна статистика і становлення расової теорії як «наукової» передумови Голокосту

**Ірина Яворська**

«Ніхто не зрадив нашому поверненню...». Соціальна адаптація єврейської громади Буковини після подій Голокосту

#### РЕЦЕНЗІЇ

**Пітер Едміренд**

*Finkel, Evgeny.* Ordinary Jews. Choice and Survival during the Holocaust. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017. — 296 p.

**Юрген Маттеус**

*Struve, Kai.* Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine. — Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015. — 739 s.

**Томас Кюне**

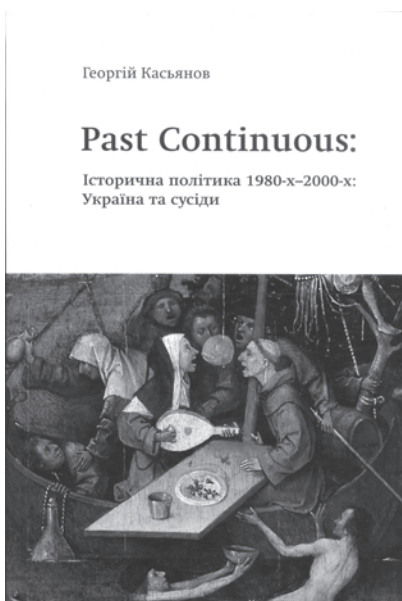
*Bartov, Omer.* Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczac. — New York; London; Toronto; Sydney: Simon & Schuster, 2018. — 416 p.

#### IN MEMORIAM

**Орел Бейлінсон**

Пам'яті Олександра Прусина (1955–2018)

## НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ



**Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди.** — Київ: Laugus, Антропос-Логос-Фільм. — 420 с.

Георгій Володимирович Касьянов, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України Національної академії наук України ставить у своїй праці такі запитання: Як і для чого політики використовують історію? Як конструюється те, що називають «історичною пам'яттю»? Хто її «конструктори»? Як історія і колективна пам'ять стають громадянською релігією, знаряддям маніпуляції свідомістю? Як війни пам'яті транслюються у війну реальну?

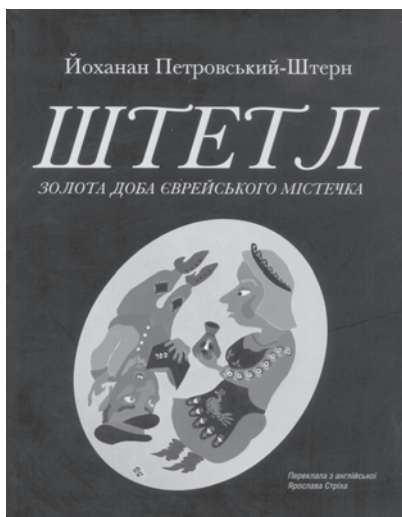
Ці та інші проблеми розглянуто у книжці в рамках явища, яке має назву «історична політика». Автор подає панораму масштабних зсувів у сфері історичної політики в Україні, на посткомуністичному просторі та в Європі у 1980-ті — 2000-ні рр. Проаналізовано дії головних акторів історичної політики: держави, громадських організацій, міжнародних інститутів, засобів масової інформації, істориків. На прикладі України, внутрішніх «боїв за історію» та конфліктів із найближчими сусідами проаналізовано конфліктогенний потенціал історичної політики.



Леві Прімо. *Чи це людина: Роман / Переклад з італійської Мар'яни Прокопович.* – Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. – 272 с.

Мудрість гефтлінга, в'язня концтабору: не намагатись зрозуміти, не уявляти майбутнього, не ставити запитань, за-тямити, що «завтра вранці» на табірному жаргоні означає «ні-коли». Цю мудрість Прімо Леві судилося засвоїти, коли йому було двадцять чотири, і його, молодого хіміка, депортували до концтабору в Аушвіці.

«Чи це людина» – проникливе і щемке свідчення про злочини проти людства, живий голос Голокосту, автобіографічний твір про болючий досвід виживання приреченого на знищення, про глибинну самотність, про пошуки і віднаходження людської душі навіть у пекельних колах табору смерті.



Петровський-Штерн Йоханан. *Штетл: золота доба єврейського містечка / Переклад з англійської Ярослави Стріхи, маши Дмитра Вортмана.* – Київ: Критика, 2019. – XII + 394 с.

Нова книжка знаного дослідника східноєвропейського єврейства професора Північно-Західного університету в Чи-

каго Йоханана Петровського-Штерна становить перший нарис ґрунтовно переосмисленої соціальної, економічної та культурної історії штетлу на теренах України, себто того специфічного «містечкового світу», що його наприкінці XVIII й у першій половині XIX ст. замешкувало дві третини єврейської людності цілої Центрально-Східної Європи. Зіперта на інноваційних підходах до джерел і оригінальних дослідженнях штетлівської матеріальної культури й антропології, ця водночас докладна й узагальнювальна синтеза напрочуд знюансовано, виразно і переконливо змальовує цілком несподівану нову історію штетлу часів його найбільшого розквіту, оприявнюючи й аналізуючи чинники, що творили і далі творять підвалини колективної пам'яті як євреїв, так і українців.



Даценко В. *За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межириччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944).* – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. – 178 с.

У книзі краєзнавця Василя Даценко показана трагедія єврейського населення Кіровоградщини на тлі загальної історії області у центрі України. Автор у своєму дослідженні використав спогади очевидців і тих, що пережили Голокост, архівні документи обласного архіву та інших документальних сховищ. Автор приділяє в книзі значну увагу історії Праведників народів світу, що жили на теренах Кіровоградської області. Цікавими для читача будуть запропоновані додатки – збережені для прийдешніх поколінь записи єврейського хлопчика з Кіровограда (тепер м. Кропивницький) Йосипа Бутовецького, а також уточнені статистичні дані жертв Голокосту в цьому регіоні.

## ОГОЛОШЕННЯ



### УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ОГОЛОШУЄ ПРОВЕДЕННЯ У 2019 р. ОСВІТНЬОГО СЕМІНАРУ-ШКОЛИ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Український центр вивчення історії Голокосту анонсує проведення щорічного Освітнього семінару-школи з історії Голокосту в Україні та проблем викладання цієї тематики в школах України.

**Для кого:** семінар проводимо для вчителів історії та інших суспільних дисциплін середніх навчальних закладів України.  
**Коли:** семінар відбудеться 2–7 липня 2019 р. у м. Луцьку.

**Що вивчатимемо:** різноманітні аспекти історії Голокосту на теренах України та Європи, політику тоталітарних режимів, нацистський геноцид щодо євреїв, рух опору, українсько-єврейські взаємини в міжвоєнний період та під час Голокосту, особливості ідеології нацистського антисемітизму, міждисци-

плінарні підходи до історії Голокосту, інші геноциди Другої світової війни та сучасності, питання історичної пам'яті тощо.

Усі деталі та контакти можна знайти на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту: [http://holocaust.kiev.ua/news/sem\\_lytsk\\_2019.pdf](http://holocaust.kiev.ua/news/sem_lytsk_2019.pdf).

Семінар-школу організовує Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) у співпраці з Яд Вашем та за підтримки Ваад Україна й посольства Держави Ізраїль в Україні.

### POLIN Meeting Point

Музей історії польських євреїв Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN розпочав приймання заявок від студентів із Польщі, Ізраїлю, Німеччини та України на участь у 5-му POLIN Meeting Point.

**Коли:** 19 серпня – 1 вересня 2019 р.

**Де:** в музеї POLIN у Варшаві.

**Про що:** цьогорічною основною темою обговорень стане тема міграції, з фокусуванням на еміграції польських євреїв у 1881–1939 рр.

Серед інших питань програми:

- політичний та соціальний контекст обговорюваних подій;
- єврейська еміграція до США, Палестини, Великої Британії, Німеччини та Аргентини;
- наслідки еміграції як для країн, з яких емігрували євреї, так і для їхніх нових батьківщин;
- жіночий погляд на ці події і те, як хвилі міграції змінили ситуацію та роль жінок.

Музей POLIN бере на себе витрати на проїзд, проживання та харчування, а також надасть усі матеріали для семінарів.

Детальна інформація за покликанням на сайті музею: <https://www.polin.pl/.../educati.../information-for-participants>.



Під час занять Літньої школи в музеї POLIN, м. Варшава

**Освітній курс  
«Геноцид євреїв Європи: історична перспектива  
та підходи до вивчення»  
(Київ – Берлін, червень – листопад 2019 р.)**

Український центр вивчення історії Голокосту (Київ) спільно з Музеєм та Меморіалом «Будинок Ванзейської конференції» (Берлін) оголошують відбір учасників щорічного освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення».

**Коли:** освітній курс триватиме протягом червня – листопада 2019 р.

**Для кого:** студентів, аспірантів українських вищих навчальних закладів та науковців-початківців, котрі мають дослідницький інтерес до різних аспектів геноциду євреїв під час Другої світової війни та питань, пов'язаних із вшануванням пам'яті про ці події. Вітаються також міждисциплінарні підходи до теми (наприклад, психологія, філософія, культурологія, література, компаративістика, комеморативні практики тощо).

**Важливо:** достатнє для розуміння та спілкування знання англійської мови є обов'язковим!

**Форма заявки:** на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту [www.holocaust.kiev.ua](http://www.holocaust.kiev.ua).

**Термін приймання заявок:** до 27 травня 2019 р.

Освітній курс здійснюється за фінансової підтримки Музею та Меморіалу «Будинок Ванзейської конференції».



**Науково-методичний семінар  
«Голокост і масове насильство на теренах України  
в першій половині ХХ століття»  
(Львів, травень 2019 р.)**

Український центр вивчення історії Голокосту разом із партнерами проводить науково-методичний семінар «Голокост і масове насильство на теренах України в першій половині ХХ століття».

**Для кого:** вчителів історії та інших суспільних дисциплін зі Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей.

**Коли:** семінар відбудеться 9–11 травня 2019 р. у м. Львові.

**Що вивчатимемо:** проблематику історії Голокосту, зокрема її українські сюжети, інших проявів масового насильства до та під час Другої світової війни, українсько-єврейських відносин міжвоєнної доби, культури та політики пам'яті в Європі та Україні тощо.

Семінар-школу організовує Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) у співпраці з Меморіалом de la Shoah і Меморіальним музеєм тоталітарних режимів «Територія Терору».



**АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА**

1. XIX Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського.
2. VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (травень 2019 р., Рівне).
3. Проект «Захистимо пам'ять» (перша робоча зустріч, 4–7 квітня 2019 р., Київ).
4. Методичні розробки.
5. Нові видання Центру.
6. Новини бібліотеки Центру.
7. Оголошення.

Адреса редакції:  
Український центр вивчення історії Голокосту  
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109  
01011, Київ-11, Україна  
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30  
[www.holocaust.kiev.ua](http://www.holocaust.kiev.ua)  
e-mail: [uhcenter@holocaust.kiev.ua](mailto:uhcenter@holocaust.kiev.ua)

Редакційна колегія:  
Любов Кремінець  
Олена Пазюк  
Анатолій Подольський

Дизайн, комп'ютерна верстка:  
Марина Кулікова

Видруковано:  
ФОП Козлов О. М.  
м. Київ, 03170, бул. Романа Ролана, 13Г  
тел./факс: +38 (044) 206-46-20  
Наклад 700 прим.